

De Heraut over de Russisch- Orthodoxe Kerk (1877-1907)

Student: Nathan Noorland

Studentnummer: 84816

Begeleiders: Prof. dr. George Harinck en dr. Dmytro Bintsarovskyy

Datum: 20 juni 2025

Foto titelpagina: *Alexander Nevskyklooster te Sint-Petersburg* ¹

¹ <https://www.advantour.com/russia/saint-petersburg/attractions/alexander-nevsky-lavra.htm>

"In het groote Russische rijk is bijna alles Grieksch. Zult ge nu zeggen, dat er in die ontzettende massa's van tachtig miljoen zielen niets meer van de Christelijke kerk is? Stellig neen. Aan niemand, die een kerkhistorie ging schrijven, zou het ooit in den zin komen, van deze groote Grieksche kerk geen woord te reppen. Bovendien deze kerk belijdt God drieëenig, de Godheid van den Christus, de verzoening door zijn bloed, ze belijdt de vleeschwording, de opstanding des Heeren en zooveel meer. Ook heeft men het sacrament van den doop. Ge kunt dus niet anders, maar moet wel toestemmen: Ja, ongetwijfeld, hoe ontaard en misvormd ook, ook daar is nog kerk van Christus."

Abraham Kuyper (1837-1920)

In *De Heraut* van 5 februari 1888 ²

² Abraham Kuyper, "Van het kerkelijk ambt", *De Heraut*, no. 528 (5 februari 1888), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828058:00001>.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	8
2.	Verantwoording van de methode	11
	2.1 Inleiding	11
	2.2 Onderzoeksperiode	11
	2.3 Thematische indeling	12
	2.4 Naamgebruik	13
	2.5 Relevantie onderzoek	14
	2.6 Bronnen	15
	2.7 Conclusie	15
3.	Auteurs en bronnen	17
	3.1 Inleiding	17
	3.2 Willem Frederik August Winckel	17
	3.3 Adolf Jacob Hoogenbirk	19
	3.5 Bastiaan van Schelven	21
	3.5 Abraham Kuyper	22
	3.6 Het reisverslag van Henriëtte Kuyper	27
	3.7 Bronnen	30
	3.8 Conclusie	32

4.	Vervolging, gewetensvrijheid en kerk en staat	34
4.1	Inleiding	34
4.2	Lutheranen	35
4.2.1	<i>Inleiding</i>	35
4.2.2	<i>Historische context</i>	36
4.2.3	<i>Geopolitieke oorzaken</i>	37
4.2.4	<i>Maatschappelijke gevolgen</i>	38
4.2.5	<i>Proselitisme onder lutheranen</i>	40
4.2.6	<i>Invloed Russisch-orthodoxe kloosters</i>	43
4.2.7	<i>Kritiek op propaganda</i>	44
4.3	De Rooms-Katholieke Kerk	45
4.4	Armeense Kerk	48
4.5	Sekten en bewegingen	50
4.5.1	<i>Inleiding</i>	50
4.5.2	<i>Oorzaken sektegroei</i>	50
4.5.3	<i>Oudgelovigen</i>	52
4.5.4	<i>Stundisten</i>	54
4.6	Heiligverklaring Johannes Hus	56
4.7	Joden	56
4.8	Nihilisme	59
4.9	De invloed van Konstantin Pobedonostsev	62
4.9.1	<i>Inleiding</i>	62
4.9.2	<i>Brief aan de Evangelische Alliantie</i>	63
4.9.3	<i>Receptie brief Pobedonostsev</i>	66
4.9.4	<i>Visie op Pobedonostsev</i>	68

4.9.5	<i>Verminderde invloed</i>	69
4.9.6	<i>Staatsrecht</i>	70
4.9.7	<i>Revolutie en hervormingen</i>	71
4.9.8	<i>Evaluatie</i>	72
4.10	De zonde van de volkskerk	75
4.11	Conclusie	77
5.	De geschiedenis van de Russisch-Orthodoxe Kerk	79
5.1	Inleiding	79
5.2	Kerkgeschiedenis Van Schelven	79
5.3	Hoogenbirk over Alexander I	83
5.4	Legende van de zeven slapers	84
5.5	Conclusie	85
6.	De theologie, geloofspraktijk en architectuur van de Russisch-Orthodoxe Kerk	87
6.1	Inleiding	87
6.2	Theologische vergelijkingen	87
6.2.1	<i>Heilige Doop</i>	87
6.2.2	<i>Heilig Avondmaal</i>	89
6.2.3	<i>Erkenning kerkelijk ambten</i>	90
6.2.4	<i>Filioque en mysticisme</i>	92
6.2.5	<i>De 10 geboden</i>	93
6.2.6	<i>Verhouding rooms-katholiek en oosters-orthodox</i>	94
6.2.7	<i>Kunst in de kerk</i>	95
6.3	Geloofspraktijk en liturgie	95

6.3.1	<i>De liturgie</i>	95
6.3.2	<i>Vastentijd en Pasen</i>	97
6.4	Geestelijke staat	99
6.5	Geestelijken	101
6.6	Architectuur	103
6.7	Conclusie	104
7.	Conclusie	106
8.	Bibliografie	111
9.	Dankwoord	117

Hoofdstuk 1 | Inleiding

In 2019 schreef ik mijn bachelorscriptie over dooperkenning in de Russisch-Orthodoxe Kerk (patriarchaat Moskou).³ Tijdens dit onderzoek maakte ik kennis met de rijke theologie en liturgie van deze kerk, maar ervoer ook een zekere terughoudendheid en politieke spanning bij priesters die geïnterviewd werden.

De reden van deze terughoudendheid werd duidelijk op 24 februari 2022. Rusland viel Oekraïne binnen en patriarch Kirill van Moskou, het hoofd van de Russisch-Orthodoxe Kerk, koos ervoor om deze oorlog openlijk te steunen. Rusland, Belarus en Oekraïne vormden volgens hem namelijk een onverbreekelijke eenheid, verweven met de Russisch-Orthodoxe Kerk, die werd bedreigd door westerse invloeden.⁴

De verwevenheid tussen de Russisch-Orthodoxe Kerk, de staat, en het leger, die wij vandaag zien, is geen nieuw fenomeen. In het reisverslag *Brieven uit Rusland* (1905), van Henriëtte Kuyper (1870-1933), dochter van Abraham Kuyper, werd Rusland al getypeerd als een viereenheid van “volk, tsaar, krijgsmacht en kerk.”⁵ Voor het Nederlandse publiek, voor wie Rusland relatief onbekend was, bood haar verslag nieuwe inzichten.⁶

De reis van Henriëtte Kuyper vond plaats in een periode van toenemende onrust: de Russisch-Japanse oorlog brak uit,⁷ die Rusland in juni 1905 zou verliezen. In januari 1905 werd een vreedzaam protest bloedig neergeslagen (Bloedige Zondag), en later dat jaar volgden het Oktobermanifest en een revolutionaire opstand, die pas na maanden werd

³ Nathan Noorland, *Dooperkenning door de Russisch-Orthodoxe Kerk in Nederland (patriarchaat Moskou)* (bachelorafstudeeronderzoek, Christelijke Hogeschool Ede, 2019).

⁴ Lucy Ash, *The baton and the cross: Russia's Church from pagans to Putin* (London: Icon Books, 2024), p. xx, 6, 48-49, 158-159, 163, 211, 292-293. Zie ook: “Patriarch Kirill van Moskou: ‘duistere krachten bedreigen Roes’,” KRO-NCRV, 28 februari 2022, <https://kro-ncrv.nl/patriarch-kirill-van-moskou-duistere-krachten-bedreigen-roes>.

⁵ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland* (Zwolle: Firma H. Tulp, 1905), p. 51-52 en 74-78.

⁶ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. Een woord vooraf.

⁷ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 138-151.

onderdrukt.⁸

Ook haar vader bezocht Rusland. In juni 1905 verloor hij als minister-president voor de ARP de Tweede Kamer verkiezingen. Een tweede kabinet onder zijn leiding was daarmee van de baan. Hij besloot op wereldreis te gaan. Vanwege de revolutie en een cholera-uitbraak bleef zijn kennismaking met Rusland beperkt tot een bezoek aan De Krim en Odessa.⁹ Zijn indrukken, ook zijn beeld van de Russisch-Orthodoxe Kerk, verwerkte hij in zijn reisverslag *Om de Oude Wereldzee*, dat gepubliceerd werd in 1907.¹⁰

Het lezen van de twee reisverslagen riep bij mij de vraag op welk beeld de kring rond Abraham Kuyper had van de Russisch-Orthodoxe Kerk. Bestond er kennis over deze kerk? Hoe werd er geschreven over de verwevenheid van kerk en staat, en de omgang met religieuze minderheden? De thema's 'loskomen van de staat' en 'gewetensvrijheid' waren immers cruciaal binnen Kuypers eigen denken, met name in relatie tot De Doleantie, de schoolstrijd, en de oprichting van de Vrije Universiteit. En hoe werden de kerkgeschiedenis, theologie, geloofspraktijk en architectuur van de Russisch-Orthodoxe Kerk gewaardeerd?

De Standaard en *De Heraut* waren de media die fungeerden als Kuypers spreekbuis. Via deze bladen vormde hij zijn publiek, en deelde hij zijn idealen.¹¹ Een oriënterende lezing van *De Heraut*, sinds december 1877 de wekelijkse kerkelijke bijlage bij *De Standaard*, en later een zelfstandig kerkelijk weekblad,¹² toonde aan dat er regelmatig over de Russisch-Orthodoxe Kerk geschreven werd.

Dit leidde tot de volgende hoofdvraag voor deze masterthesis:

⁸ Andrejs Plakans, "Statehood in Troubled Times, 1905–1940," in *A Concise History of the Baltic States*, Cambridge Concise Histories (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), p. 269-271.

⁹ James D. Bratt, *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat* (Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans, 2013), p. 325.

¹⁰ A. Kuyper, *Om de Oude Wereldzee* (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1907).

¹¹ Bratt, *Abraham Kuyper*, p. xxvii.

¹² Niet te verwarren met een eerdere versie van *De Heraut*. Zie: Johan Snel, *Abraham Kuyper, een leven in de journalistiek: een alternatieve biografie* (Amsterdam: Boom, 2023), p. 35, 131, 134.

“Welk beeld schetst weekblad De Heraut, in de kring rond Abraham Kuyper, van de Russisch-Orthodoxe Kerk, in de periode 1877-1907?”

Om deze hoofdvraag te beantwoorden, behandel ik vier deelvragen:

1. Welke auteurs schreven in *De Heraut* over de Russisch-Orthodoxe Kerk, welke bronnen gebruikten zij, en welke relaties hadden zij met Rusland? (Hoofdstuk 3)
2. Hoe representeerde *De Heraut* de rol van de Russisch-Orthodoxe Kerk in de Russische samenleving, in het bijzonder in relatie tot religieuze minderheden, gewetensvrijheid en de verhouding tussen kerk en staat? (Hoofdstuk 4)
3. Hoe beschrijft *De Heraut* de historische ontwikkeling van de Russisch-Orthodoxe Kerk? (Hoofdstuk 5)
4. Hoe werden de theologische opvattingen, geloofspraktijk en kerkarchitectuur van de Russisch-Orthodoxe Kerk in *De Heraut* voorgesteld, en welke waardering klinkt daarin door? (Hoofdstuk 6)

Op deze manier wordt een logische lijn gevolgd van de zender (auteurs), via de maatschappelijke context, naar de historische interpretatie, tot de inhoudelijke kenmerken van de kerk zelf.

In de komende hoofdstukken worden deze deelvragen systematisch uitgewerkt, op basis van een analyse van relevante artikelen uit *De Heraut*, aangevuld met secundaire literatuur.

Hoofdstuk 2 | Verantwoording methode

2.1 Inleiding

Dit onderzoek richt zich op de periode december 1877-1907, waarin *De Heraut* verslag deed van de Russisch-Orthodoxe Kerk. Alle relevante artikelen uit deze periode zijn geanalyseerd en thematisch geordend, waarbij tevens de auteurs en hun achtergronden in kaart zijn gebracht. Ter verdieping van de thematiek zijn daarnaast secundaire bronnen geraadpleegd. Dit hoofdstuk biedt een methodologische verantwoording: de keuze voor de onderzochte periode (§2.2) en hedendaagse relevantie (§2.3), de thematische indeling van de artikelen (§2.4), een verantwoording over het naamgebruik (§2.5), en de selectie en beoordeling van primaire en secundaire bronnen, inclusief de gemaakte afwegingen en methodologische beperkingen (§2.6).

2.2 Onderzoekperiode

De onderzoeksperiode beslaat de jaren december 1877-1907, begrensd door twee sleutelmomenten: de heroprichting van *De Heraut* in december 1877 en de publicatie van Abraham Kuypers reisverslag *Om de Oude Wereldzee* in 1907. Deze periode is enerzijds gekozen om de hoeveelheid bronnen beheersbaar te houden en vanwege bepalende historische gebeurtenissen die plaatsvonden.

Het toenmalige Russische keizerrijk kende in deze periode namelijk grote interne spanningen. Er was revolutionaire onrust. Tsaar Alexander II (1855-1881), een vernieuwer, kwam door een aanslag om het leven. Men ervoer ook een groeiende dreiging van de Driebond, een bondgenootschap tussen Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië (1882). Het leidde ertoe dat de nieuwe keizer Alexander III (1845-1894), een andere politiek ging

bedrijven. In samenwerking met de Russisch-Orthodoxe Kerk moest de revolutionaire geest getemperd, en de buitenlandse invloed verminderd worden. Keizer Nicolaas II (1868-1918), liet weer hervormingen toe, maar kon de revolutionaire onrust uiteindelijk niet beheersen.¹³

Binnen de kring rond Abraham Kuyper gebeurde er in deze periode eveneens veel. In 1879 werd de Anti-Revolutionaire Partij opgericht. In 1880 volgde de stichting van de Vrije Universiteit. De Doleantie vond plaats in 1886. Deze resulteerde in 1892 in een fusie tussen de Nederduitsch Gereformeerde Kerken (dolerend) met de Christelijk Gereformeerde Kerk (afscheiding), waaruit de Gereformeerde Kerken in Nederland voortkwamen. Daarnaast bekleedde Kuyper van 1901 tot 1905 het ambt van minister-president. In de winter van 1903-1904 bezocht dochter Henriëtte Kuyper Rusland, en een jaar later bezocht ook Kuyper het land. Beiden te midden van revolutionaire onrust.

De ontwikkelingen in deze tijdsperiode in Rusland en de kring rond Abraham Kuyper bieden een relevante bedding om te komen tot een beeldvorming over de Russisch-Orthodoxe Kerk in *De Heraut*.

2.3 Thematische indeling

Voor dit onderzoek is in *De Heraut* binnen de geselecteerde periode gezocht op de trefwoorden "Rusland" en "Russisch". Vervolgens is gezocht op "Russische Kerk" omdat deze term gebruikt werd om de status als staatskerk te onderstrepen. Ook is gezocht op het woord "Grieksch", aangezien de Russisch-Orthodoxe Kerk destijds vaak "Grieksche Kerk" werd genoemd om haar oosters-orthodoxe achtergrond te benoemen.

Tijdens het analyseren van de geselecteerde artikelen kwamen uiteenlopende onderwerpen en auteurs naar voren. Allereerst werden de onderwerpen en auteurs

¹³ Zie voor meer informatie over de verschillende tsaren: Richard Wortman, *Russian Monarchy, Representation and Rule* (Boston: Academic Studies Press, 2013), p. 199-218.

systematisch geordend. Deze analyse resulteerde uiteindelijk tot vier overkoepelende hoofdthema's: (1) gewetensvrijheid en de vervolging van religieuze minderheden; (2) de verhouding tussen kerk en staat; (3) de geschiedenis van de Russisch-Orthodoxe Kerk; en (4) de waardering van de theologie, geloofspraktijk en kerkarchitectuur van de Russisch-Orthodoxe Kerk.

Daarnaast zijn de auteurs van de artikelen en de door hen gebruikte bronnen in kaart gebracht. Vier auteurs hebben in *De Heraut* over de Russisch-Orthodoxe Kerk geschreven. Zij verwezen naar uiteenlopende bronnen. Door deze auteurs en hun bronnen te analyseren, ontstond een breder inzicht in de gebruikte perspectieven en de wijze waarop *De Heraut* de Russisch-Orthodoxe Kerk presenteerde.

2.4 Naamgebruik

Geografische namen in Oost-Europa zijn door de tijd heen herhaaldelijk gewijzigd, veelal als gevolg van politieke machtsverschuivingen. In dit onderzoek worden de geografische namen aangehouden zoals die in *De Heraut* werden gebruikt, conform de historische context van de bron. Waar nodig wordt de geografische ligging verduidelijkt.

Als het gaat om persoonsnamen werd er in *De Heraut* in sommige gevallen een variatie gebruikt. De naam van de procureur-generaal van de Heilige Synode, Konstantin Pobedonostsev, kwam in de bronnen voor als Pobedonstzeff, Pobedonoszew en Pobedonoszef. In deze studie is gekozen voor de nu gangbare transliteratie 'Pobedonostsev', die gebruikt wordt in de historische wetenschap.

Voor de Russisch-Orthodoxe Kerk werden ook verschillen woorden gebruikt zoals: Grieksche Kerk en Russische Kerk. In dit onderzoek wordt consequent Russisch-Orthodoxe Kerk gebruikt.

De Russische keizer werd in de oude spelling aangeduid als Czaar. Ik kies ervoor om het woord 'tsaar' te gebruiken.

2.5 Relevantie onderzoek

Na de Oktoberrevolutie van 1917 en de vestiging van de communistische Sovjetstaat verloor de Russisch-Orthodoxe Kerk haar dominante positie in de Russische samenleving. Kerken werden gesloten of vernietigd, geestelijken gearresteerd en gedeporteerd, en het staatsatheïsme werd tot norm verheven. De ideologische en maatschappelijke rol van de kerk werd overgenomen door de Communistische Partij.¹⁴

Na de glasnost, perestrojka en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie rond 1990 begon de kerk aan een opmerkelijke wederopstanding, waarbij zij opnieuw een innige relatie met de staat ontwikkelde. Deze herleving ging gepaard met een verlangen naar de kerkelijke situatie van vóór 1917, ten tijde van het Russische Keizerrijk.¹⁵ Tegen deze achtergrond krijgt de geschiedenis van de Russisch-Orthodoxe Kerk, tussen 1877 en 1907, een diepere betekenis. Historisch onderzoek naar de kerkelijke verhoudingen in de late negentiende en vroege twintigste eeuw kan bijdragen aan een beter begrip van actuele ontwikkelingen.

Door te onderzoeken hoe *De Heraut* in de periode 1877-1907 over de Russisch-Orthodoxe Kerk berichtte, wordt daarnaast zichtbaar welke beeldvorming destijds in gereformeerde, antirevolutionaire kring over de Russisch-Orthodoxe Kerk en Rusland bestond.

Ten slotte is er binnen de gereformeerde gezindte een groeiende belangstelling voor de oosters-orthodoxe traditie waar te nemen.¹⁶ Dit vergroot de waarde van een historisch

¹⁴ Timothy Ware, *The Orthodox Church – An introduction to Eastern Christianity* (London: Penguin Books, 2013), p. 140-166. Zie ook: Nico van den Akker en Petter Nissen, *Wegen en dwarswegen – Tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen* (Amsterdam: Boom, 2009), p. 271-273. Zie ook: Jean Meyendorff, *De Orthodoxe Kerk, verleden en heden* (Roermond – Maaseik: J.J. Romen & Zonen Uitgevers, 1964), p. 135-155, 166-172. Zie ook: Ash, *The baton and the cross*, p. 77-116.

¹⁵ Ware, *The Orthodox Church*, p. 140-166. Zie ook: Akker en Nissen, *Wegen en dwarswegen*, p. 171-173. Zie ook: Ash, *The baton*, p. 117-144.

¹⁶ Ruben Bolier, "Protestanten worden oosters-orthodox: 'Veel gemeenten missen eerbied en heiligheid,'" *Reformatorisch Dagblad*, oktober 10, 2024, <https://www.rd.nl/artikel/1080583-protestanten-worden-oosters-orthodox-veel-gemeenten-missen-eerbied-en-heiligheid>. Zie ook: K. van Bakkum, "Brochure over Oosters- en Oriëntaals-Orthodoxe kerken," *De Waarheidsvriend*, mei 5, 2022, <https://gereformeerdebond.nl/de->

onderzoek naar de wijze waarop deze traditie in het verleden werd geïnterpreteerd en beoordeeld.

2.6 Bronnen

Primair is het onderzoek gebaseerd op artikelen uit *De Heraut*, aangevuld met andere primaire en secundaire bronnen.

Voor de analyse van de auteurs en hun bronnen (deelvraag 1, hoofdstuk 3) werden naast artikelen uit *De Heraut* ook boeken van deze auteurs bestudeerd. Ter contextualisering werden biografieën, historische naslagwerken en wetenschappelijke artikelen geraadpleegd. Ook het reisverslag van Henriëtte Kuyper werd bestudeerd, aangezien hier in *De Heraut* aandacht aan werd geschonken.

Bij de thematische analyses: vervolging van religieuze minderheden, gewetensvrijheid en de relatie tussen Kerk en Staat (deelvraag 2, hoofdstuk 4), de geschiedenis van de Russisch-Orthodoxe Kerk (deelvraag 3, hoofdstuk 5), en de theologie, geloofspraktijk en architectuur (deelvraag 4, hoofdstuk 6) vormen artikelen uit *De Heraut* de primaire bron. Aangezien het onderzoek draait om de wijze waarop *De Heraut* de Russisch-Orthodoxe Kerk presenteerde, blijft deze bron leidend. Ter verdieping worden echter ook hier secundaire bronnen betrokken: wetenschappelijke artikelen, naslagwerken en biografieën.

2.7 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de methodologische grondslagen van het onderzoek uiteengezet. De afbakening van de onderzoeksperiode (1877-1907) is ingegeven door zowel de

[waarheidsvriend/artikelen/brochure-over-oosters-en-orientaals-orthodoxe-kerken/](https://www.nd.nl/waarheidsvriend/artikelen/brochure-over-oosters-en-orientaals-orthodoxe-kerken/). Zie ook: Wim Houtman, "Wat gereformeerden van het oosters-orthodoxe geloof kunnen leren," *Nederlands Dagblad*, april 3, 2019, <https://www.nd.nl/geloof/geloof/531159/wat-gereformeerden-van-het-oosters-orthodoxe-geloof-kunnen-leren>.

beheersbaarheid van het materiaal als de historische relevantie van deze jaren, waarin zich in Rusland en in de kring rond Abraham Kuyper ingrijpende kerkelijke en politieke ontwikkelingen voltrokken.

De systematische analyse van *De Heraut* bracht vier thematische hoofdlijnen aan het licht: (1) de rol van individuele auteurs en hun gebruikte bronnen, ten behoeve van inzicht in perspectieven en argumentaties; (2) de vervolging van religieuze minderheden en het thema gewetensvrijheid; (3) de geschiedenis van de Russisch-Orthodoxe Kerk; en (4) een schets over de theologie, architectuur en geloofspraktijk.

De analyse is primair gebaseerd op artikelen uit *De Heraut*, aangevuld met secundaire literatuur, waaronder historische studies, artikelen en biografieën.

Hoofdstuk 3 | Auteurs en bronnen

3.1 Inleiding

Vier auteurs publiceerden tussen december 1877 en 1907 geregeld over de Russisch-Orthodoxe Kerk in *De Heraut*. Ze ondertekenden deze artikelen met hun naam. Dit hoofdstuk richt zich op de biografische achtergrond van deze auteurs.

De meest productieve onder hen was Willem Frederik August Winckel (1854-1932) (§3.2), gevolgd door Abraham Kuyper, Adolf Jacob Hoogenbirk (1848-1920) (§3.3) en Bastiaan van Schelven (1847-1924) (§3.4).

Bij de behandeling van Abraham Kuyper (§3.5) wordt tevens aandacht besteed aan zijn reisverslag *Om de Oude Wereldzee* en aan het verslag *Brieven uit Rusland* van zijn dochter Henriëtte Kuyper (§3.6). Dit boek werd positief gerecenseerd in *De Heraut*, en we mogen er vanuit gaan dat het ook gelezen werd in de kring rond Abraham Kuyper.

Ten slotte worden de internationale bronnen die door de auteurs zijn geraadpleegd geïnventariseerd (§3.7). Van minstens 23 bronnen werd expliciet melding gemaakt; hun aard en herkomst werden geanalyseerd om zicht te krijgen op de buitenlandse invloeden op de berichtgeving in *De Heraut*.

3.2 Willem Frederik August Winckel

Veruit de meeste artikelen over de Russisch-Orthodoxe Kerk in *De Heraut* werden geschreven door Willem Frederik August Winckel. In zijn artikelen schreef hij vooral over de vervolging van religieuze minderheden door de staatskerk, en het aanverwante thema 'gewetensvrijheid'.

Winckel studeerde theologie in Utrecht en werd in 1877 bevestigd tot predikant in de Nederlands-hervormde gemeente van 's-Gravenpolder (Zeeland). Hier ervoer hij zowel

geestelijke zegen als isolement. Zijn weigering om een vrijzinnige predikant de kansel te laten betreden leidde tot spanningen binnen de classis, waarna hij zich actief inzette om de classis in orthodox-gereformeerde richting te sturen.¹⁷

Tijdens zijn predikantschap in 's-Gravenpolder raakte hij betrokken bij *De Heraut*. Hij publiceerde zijn eerste artikel op 15 februari 1880.¹⁸ Vervolgens diende hij kort als predikant in Schipluiden, waar zijn zwakke gezondheid hem beperkte. Theologisch werd hij geconfronteerd met de invloed van Friedrich Kohlbrügge (1803-1875), wiens nadruk op Christus' gerechtigheid hij als eenzijdig beschouwde. Volgens Winckel moest ook de inwoning van Christus en het werk van de Heilige Geest gepredikt worden, wat tot spanningen met sommige gemeenteleden leidde.¹⁹

In Oudewater sloot Winckel zich in 1887, met een groot deel van zijn gemeente, bij de Doleantie aan.²⁰ Hierna verruilde hij het predikantschap voor een bestuurlijke functie aan het Gereformeerd Gymnasium te Zetten, terwijl hij af en toe bleef voorgaan.²¹ In Sloterdijk, waar hij weer predikant werd, combineerde hij het predikantschap met zijn journalistieke werk voor *De Heraut*. Deze gemeente kwam op bijzondere wijze tot stand: een toevallige ontmoeting in de tram leidde tot een uitnodiging om predikant te worden, wat hij zag als een teken van Gods voorzienigheid.²²

In zijn autobiografie werd duidelijk dat Winckel weinig moest hebben van de synodale hiërarchie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, die sinds het Algemeen Reglement van 1816 gold. Hij beschouwde de terugkeer van de Gereformeerde Kerken naar de Dordtse Kerkorde (1619) als een noodzakelijke correctie.²³ Dit zou kunnen verklaren

¹⁷ W.F.A. Winckel, *Gods leidingen op mijn weg* (Amsterdam: W. Kirchner, 1902), p.14.

¹⁸ Historisch Documentatiecentrum Vrije Universiteit Amsterdam, *Bibliografie van Nederlandse Protestantse Periodieken (BNPP)*, no. 4118, <https://bnpp.hdc.vu.nl/catalog/4118>.

¹⁹ Winckel, *Gods leidingen*, p. 17-19.

²⁰ Winckel, *Gods leidingen*, p. 21-26.

²¹ Winckel, *Gods leidingen*, p. 35.

²² Winckel, *Gods leidingen*, p. 37.

²³ Winckel, *Gods leidingen*, p. 12-13, 26-28 en 37-38.

waarom hij zo begaan was met de situatie van vervolgte religieuze minderheden in Rusland. De strijd om 'vrijheid van geweten' in Nederland, werd ook in Rusland gevoerd.

Winckel werd de eerste biograaf van Abraham Kuyper.²⁴

3.3 Adolf Jacob Hoogenbirk

Adolf Jacob Hoogenbirk groeide op in een vroom gezin dat onder invloed van de Réveilbeweging in 1843 brak met de Nederlandse Hervormde Kerk en zich aansloot bij de Christelijke Afgescheiden Gemeente in Amsterdam. Hier werd hij gedoopt door Simon van Velzen (1809-1896), een sleutelfiguur in de vorming van de Christelijke Gereformeerde Kerk (1869) en later de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892).²⁵ Na het vertrek van Van Velzen kreeg de familie sympathie voor Jan de Liefde (1814-1869), predikant binnen de Vrije Evangelische Gemeente en oprichter van Tot Heil des Volks, wat uiteindelijk leidde tot hun losmaking van de Afgescheiden Gemeente.²⁶

Hoogenbirk werd sterk beïnvloed door Jan de Liefde en evangelist Eduard Gerdes, beide prominente auteurs van protestants-christelijke jeugdliteratuur.²⁷ Op dertienjarige leeftijd begon hij een opleiding tot onderwijzer, en vanaf 1866 was hij actief als (zondag)schoolonderwijzer. Hij streefde naar een verbetering van het zondagsschoolonderwijs en richtte daartoe de Opleidingsschool voor Zondagsschoolonderwijzers op binnen Tot Heil des Volks.²⁸

²⁴ Johan Snel, *De zeven levens van Abraham Kuyper: Portret van een ongrijpbaar staatsman* (Amsterdam: Prometheus, 2020), p. 67, 84, 89.

²⁵ R.G.K. Kraan, *Ons Tijdschrift 1896–1914: Een literair-historisch onderzoek* (Groningen: J.B. Wolters, 1962), p. 9-10. Zie ook: J. van Genderen, *Simon van Velzen: Amsterdam 1809 – Kampen 1896*, Kamper Miniaturen I (Kampen: Vereniging van Oud-Studenten van de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 1999), p. 50-52.

²⁶ Kraan, *Ons Tijdschrift*, p. 10-13.

²⁷ Kraan, *Ons Tijdschrift*, p. 11. Zie ook: Richard van Schoonderwoerd, "A.J. Hoogenbirk," *Lexicon van de jeugdliteratuur* (1982–2014), Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, https://www.dbnl.org/tekst/coil001lexi01_01/lvdj00450.php.

²⁸ Kraan, *Ons Tijdschrift*, p. 12-14. Zie ook: Van Schoonderwoerd, "A.J. Hoogenbirk".

Naast het onderwijs was schrijven zijn grote passie. Zijn literaire carrière begon op veertienjarige leeftijd met een publicatie in het jeugdtijdschrift *Samuël*, en gedurende zijn leven schreef hij meer dan vijftig titels, vooral kinderboeken. Deze werden uitgegeven door onder meer Höveker en later Callenbach, en bleven tot ver in de twintigste eeuw in druk.²⁹

In 1871 benaderde Hoogenbirk Abraham Kuyper met het oog op een functie bij de net opgerichte krant *De Standaard*, maar financiële beperkingen verhinderden zijn aanstelling. Pas in 1878 trad hij alsnog aan als redacteur Buitenland. Vanaf 5 januari 1881 begon hij daarnaast te schrijven voor *De Heraut*, waar hij de rol overnam van Eduard Gerdes, die zich op 22 december 1880 terugtrok.³⁰

Zijn werk bij *De Standaard* voldeed echter niet aan de verwachtingen. Hij klaagde dat hij zonder directe toegang tot correspondenten buitenlandse berichtgeving moest samenstellen. Zijn bronnen waren tweedelijns, vaak afkomstig uit liberale kranten. Bovendien botste hij regelmatig met collega-redacteuren, wat leidde tot spanningen. Kuyper moest meermaals bemiddelen, maar uiteindelijk werd Hoogenbirk op 7 december 1891 ontslagen.³¹ Dit patroon herhaalde zich later bij het blad *Ons Tijdschrift* en het Nederlandsch Jongelings Verbond (N.J.V.), waar hij eveneens op een zijspoor belandde. Opvallend is dat Hoogenbirk wel actief bleef voor *De Heraut*, al blijkt uit correspondentie dat hij zich door Kuyper in de kou gezet voelde.³²

Door gezondheidsproblemen moest Hoogenbirk in zijn latere jaren zijn activiteiten afbouwen, maar hij bleef tot aan zijn overlijden in 1920 betrokken bij de jeugdrubrieken van *De Heraut* en *Timotheüs*.³³

²⁹ Van Schoonderwoerd, "A.J. Hoogenbirk".

³⁰ Historisch documentatiecentrum, no. 4118. Zie ook: Kraan, *Ons Tijdschrift*, p. 15.

³¹ Kraan, *Ons Tijdschrift*, p. 16. Zie ook: Snel, *Abraham Kuyper, een leven in de journalistiek*, p. 39.

³² Kraan, *Ons Tijdschrift*, p. 18-20. Zie ook: Van Schoonderwoerd, "A.J. Hoogenbirk".

³³ Kraan, *Ons Tijdschrift*, p. 21.

Gezien zijn achtergrond in het onderwijs en zijn betrokkenheid bij de Reveilbeweging is het niet verwonderlijk dat Hoogenbirks artikelen over de Russisch-Orthodoxe Kerk voornamelijk een educatief doel hadden of waren verbonden met zendingsactiviteiten.

3.4 Bastiaan van Schelven

Bastiaan van Schelven werd op 27 augustus 1847 in Breda geboren als zoon van een bekende reizende evangelist die actief was in Noord-Brabant, Zeeland en Vlaanderen. Hij volgde zijn vroege opleiding aan het Athenée Royale in Gent en studeerde vervolgens theologie aan de Universiteit Utrecht. Zijn predikantschap begon op 1 september 1872 in Oost- en West-Souburg, waarna hij diende in Alkmaar, 's-Hertogenbosch en Haarlem, voordat hij in 1883 naar Amsterdam vertrok, waar hij een leidende rol speelde in de Doleantie.³⁴

Van Schelven groeide uit tot een invloedrijke kerkleider, wiens weloverwogen bijdragen vaak de doorslag gaven in theologische en kerkelijke discussies.³⁵ Hij bekleedde diverse prominente functies, waaronder president-curator van de Vrije Universiteit Amsterdam en de Theologische School in Kampen. Daarnaast was hij voorzitter van de Vereniging voor lager onderwijs op gereformeerde grondslag in Amsterdam, bestuurder van de Gereformeerde Kweekschool en het Gereformeerd Gymnasium, en voorzitter van de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs.³⁶

Hoewel Van Schelven niet als vaste medewerker van *De Heraut* geregistreerd stond, schreef hij een uitgebreid historisch verslag over de Russisch-Orthodoxe Kerk. Zijn zoon, Aart Arnout van Schelven (1880-1954), zou later hoogleraar Kerkgeschiedenis aan de Vrije

³⁴ F.W. Grosheide, "Bastiaan van Schelven" in *Christelijke Encyclopedie* (Kampen: J.H. Kok, 1926). Gedigitaliseerd via Ensie, <https://www.ensie.nl/christelijke-encyclopedie/bastiaan-van-schelven>.

³⁵ F.W. Grosheide, "Bastiaan van Schelven".

³⁶ F.W. Grosheide, "Bastiaan van Schelven".

Universiteit worden.³⁷

3.5 Abraham Kuyper

Abraham Kuyper werd in 1837 geboren in Maassluis als zoon van predikant Jan Frederik Kuyper en Henriëtte Huber. In zijn familiegeschiedenis liggen twee connecties met het Russische Keizerrijk. Zijn voorvader Dirk Kuyper migreerde in de 18e eeuw vanuit Letland - destijds een Baltische provincie van het Russische Keizerrijk - naar Nederland, waar hij in 1739 in Amsterdam trouwde. Letland speelde een belangrijke rol in de Nederlandse handel, met name in hout en graan. Daarnaast vocht een oudoom van moederszijde, Samuël Hüber, als huurling voor de Fransen in Rusland.³⁸

Kuyper studeerde theologie in Leiden, promoveerde en diende als predikant in drie Nederlands-hervormde gemeenten. In 1886 speelde hij een leidende rol in de Doleantie, waarbij een grote groep bezwaarde gemeenten de Nederlandse Hervormde Kerk verliet en de Nederduitsch Gereformeerde Kerken vormde. Deze fuseerden in 1892 met de Christelijke Gereformeerde Kerk tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Naast zijn kerkelijke betrokkenheid was Kuyper actief als journalist en politicus. In 1872 werd hij hoofdredacteur van *De Standaard*, en vanaf december 1877 verscheen *De Heraut*. Eerst als kerkelijke zaterdagbijlage, later als zelfstandig weekblad. In 1874 werd Kuyper Tweede Kamerlid, waarvoor hij zijn predikantschap neerlegde. Daarnaast richtte hij de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Vrije Universiteit Amsterdam (VU) op. Van 1901 tot 1905 was hij minister-president van Nederland.³⁹ In deze functie had hij ook te maken met Russische aangelegenheden. Zo bezocht hij de diplomatieke vertegenwoordiger van de Russische tsaar naar aanleiding van de moord op grootvorst Sergius Aleksandrovitsj

³⁷ A.Th. van Deursen, "Schelven, Aart Arnout van (1880–1954)," *Biografisch Woordenboek van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/schelven>.

³⁸ Bratt, *Abraham Kuyper*, p. 3-5.

³⁹ Bratt, *Abraham Kuyper*, p. xxvii-xxviii. Zie ook: Snel, *De zeven levens van Abraham Kuyper*, p. 20-21.

(1857-1905).⁴⁰

Grootvorst Sergius, de vijfde zoon van tsaar Alexander II, was onder de Russische bevolking impopulair, mede vanwege zijn rol in de organisatie van de festiviteiten rond de kroning van tsaar Nicolaas II in 1896. Tijdens deze vieringen vond op het Chodynkaveld in Moskou een massale feestmarkt plaats, hoewel het terrein ongeschikt was voor een dergelijk evenement. Door paniek en verdringing kwamen 1389 mensen om het leven, een gebeurtenis die de geschiedenis inging als de Chodynkatragedie. Sergius werd hiervoor verantwoordelijk gehouden.⁴¹ Op 17 februari 1905 werd hij door de revolutionaire socialist Ivan Kaljajev met een bom in zijn rijtuig om het leven gebracht.⁴²

Op de dag van zijn begrafenis vond, zoals gebruikelijk, een korte plechtigheid plaats in de Russische kapel in Den Haag, in aanwezigheid van diplomatieke en hooggeplaatste autoriteiten.⁴³ Het is mogelijk dat Kuyper hierbij aanwezig was.

In de winter van 1903-1904 ondernam zijn oudste dochter, Henriëtte Kuyper (1870-1933) een reis naar Rusland.⁴⁴ (zie: §3.5)

Een jaar later bezocht ook Abraham Kuyper het Russische Keizerrijk. Na zijn verkiezingsnederlaag in 1905 ondernam hij een wereldreis langs verschillende landen. In het socialistische dagblad 'Het Volk' werd naar aanleiding van de reis van de antirevolutionaire oud-premier een

spotprent gemaakt met de tekst: "Dr. Kuyper naar Rusland - Wat is dat? Een misdadige

⁴⁰ "De dood van grootvorst Sergius," *Land en Volk*, no. 51 (20 februari 1905), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB12:000183086:mpeg21:p00001>.

⁴¹ Orlando Figes, *Tragedie van een volk* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2013), p. 40.

⁴² Catherine Merridale, *Het kremlin, een politieke en culturele geschiedenis* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2014), p. 273-274.

⁴³ "De dood van grootvorst Sergius," *Land en Volk*, no. 51 (20 februari 1905), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB12:000183086:mpeg21:p00001>.

⁴⁴ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 7, 143.

woeling? Daar moet ik bij zijn!"⁴⁵

Net als zijn dochter schreef Kuyper een reisverslag met de titel: *'Om de oude wereldzee'*. Zijn verblijf in Rusland werd echter minder uitgebreid dan gepland. De eerste Russische Revolutie (1905) en een cholera-uitbraak bemoeilijkten zijn reis, waardoor een bezoek aan Moskou niet mogelijk was. Uiteindelijk bleef zijn verblijf beperkt tot Odessa en De Krim.⁴⁶

Kuyper beschrijft een beklemmende sfeer, een "mysterieuze stemming" en een "revolutionaire koorts."⁴⁷ In de trein voelde hij de dreiging, en tijdens een avondwandeling in Odessa zag hij socialistische patrouilles. Hij las ook over antisemitische pogroms. In het weekend nadat Kuyper naar De Krim was vertrokken werden alleen al in Odessa meer dan 300 joden vermoord.⁴⁸

Voor Kuyper wortelde deze revolutionaire onrust in een geopolitieke omwenteling: de Russische nederlaag tegen Japan (1904-1905). De vernietiging van de Russische vloot voor de Koreaanse kust markeerde volgens hem een keerpunt, dat niet alleen Rusland destabiliseert, maar ook de Europese hegemonie uitdaagde, terwijl het euforie opwekte in de koloniën.⁴⁹

Kuyper beschreef het geloofsleven en volkskarakter van de Russen als "ernstig" en "mystiek."⁵⁰ Hij zag oprechte devotie onder gelovigen en omschreef de rituelen, ondanks hun ceremoniële aard, als allesbehalve mechanisch. Het kussen van heilige iconen beschouwde hij zelfs als een uiting van passie - een ernst die hij in het Westen vaak miste.⁵¹ Deze ernst illustreerde hij aan de hand van een begrafenisstoet van een

⁴⁵ "Dr. Kuyper naar Rusland," *Het Volk: Dagblad voor de Arbeiderspartij*, no. 1693 (8 oktober 1905), p. 114, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011128220:mpeg21:p012>.

⁴⁶ Bratt, *Abraham Kuyper*, p. 325. Zie ook: Snel, *De zeven levens van Abraham Kuyper*, p. 293-294. Zie ook: A. Kuyper, *Om de Oude Wereldzee*, p. 102.

⁴⁷ A. Kuyper, *Om de Oude Wereldzee*, p. 102, 103, 109.

⁴⁸ A. Kuyper, *Om de Oude Wereldzee*, p. 102, 103. Zie ook: Bratt, *Abraham Kuyper*, p. 327. Zie ook: George Harinck, *Aan het roer staat het hart: reis om de oude wereldzee in het voetspoor van Abraham Kuyper* (Amsterdam: Prometheus, Bert Bakker, 2015), p. 27-40 (e-book).

⁴⁹ Bratt, *Abraham Kuyper*, p. 327.

⁵⁰ A. Kuyper, *Om de Oude Wereldzee*, p. 106-107, 125.

⁵¹ A. Kuyper, *Om de Oude Wereldzee*, p. 106.

verongelukke arbeider. Het gewone volk verzamelde zich in een chaotische menigte en toonde intense emotionele betrokkenheid, in contrast met de volgens Kuyper vaak kille onverschilligheid bij westerse begrafenis. Er was "passie, droefheid en collectieve ernst." Hoewel de Russen volgens Kuyper individueel minder ontwikkeld waren, maakte juist dit gebrek aan persoonlijke ontwikkeling het collectieve leven sterker. Deze diepe verbondenheid met het geheel kon leiden tot extreme vroomheid, maar ook tot terrorisme.⁵²

De Russische neiging tot mystiek verklaarde Kuyper vanuit het theologische meningsverschil tussen Oost en West over een toegevoegd zinnetje in de geloofsbelijdenis van Nicea - Constantinopel. Waar de Westerse Kerk leerde dat de Heilige Geest zowel van de Vader *als van de Zoon (filioque)* uitging, bleef de Oosterse Kerk bij de oorspronkelijke leer dat de Geest uitsluitend van de Vader uitging. Dit verschil, dat bijdroeg aan het Grote Schisma van 1054, had volgens Kuyper diepe invloed op de spiritualiteit van West en Oost. In het Westen was de Geest onlosmakelijk verbonden met Christus, de heilsgeschiedenis en de Kerk, terwijl de Oosterse traditie de Geest zag als een directe, zelfstandige kracht die ingreep in het leven van de gelovige. Dit had er volgens Kuyper toe geleid dat de nationale autonomie van de Russisch-Orthodoxe Kerk versterkt werd, en dat zij zich losmaakte van de universele Kerk.⁵³ De versmelting tussen keizer en kerk noemde Kuyper 'caeseropapie'.⁵⁴

Volgens Kuyper was "assimilatie" een kenmerkend proces binnen het Russische Keizerrijk. Ingelijfde volken aanvaarden snel de Russische volksgeest. Twee factoren bevorderden volgens Kuyper deze russificatie: de oosterse gastvrijheid jegens vreemdelingen en de gemeenschappelijke, corporatieve levenswijze op het platteland, waar 86% van de bevolking woonde. Het individu was in Rusland ondergeschikt aan het

⁵² A. Kuyper, *Om de Oude Wereldzee*, p. 106-107.

⁵³ A. Kuyper, *Om de Oude Wereldzee*, p. 125-127.

⁵⁴ A. Kuyper, *Om de Oude Wereldzee*, p. 139.

collectief. De Russisch-Orthodoxe Kerk speelde een actieve rol in dit proces, met als doel de religieuze uniformiteit van het rijk te versterken.⁵⁵

Door de nadruk op mystiek werd er ook bijna niet gepreekt. Dit had volgens Kuiper verstrekkende gevolgen, aangezien de preek een volk kon vormen en opvoeden. Zonder vormend onderwijs zou de bevolking vatbaar worden voor anarchistische utopieën zoals het nihilisme en socialisme.⁵⁶

Te midden van de revolutionaire onrust beschouwde Kuiper de Russisch-orthodoxe kloosters als heilige oases van rust. Om deze reden werden revolutionairen en sektariërs daar geïnterneerd, in de hoop hun geestelijke balans te herstellen. Kuiper verwees naar het werk van de Russische burgerrechtenactivist Aleksandr Stepanovič Prugavin (1850-1920), *Die Inquisition der russisch-orthodoxen Kirche und die Kloster-Gefängnisse*, die deze praktijk had gedocumenteerd.⁵⁷

In 1911 kwam Kuipers boek *Onze eeredienst* uit. Een uitgebreid boek over de liturgische praktijk binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland.⁵⁸ Het werk was een bundeling van eerder in *De Heraut* gepubliceerde artikelen, aangevuld met nieuwe bijdragen. Gesteld kan worden dat deze inzichten van Kuiper invloed hebben gehad op de liturgische beweging die opkwam in de twintigste eeuw.⁵⁹ Ook de oosters-orthodoxe liturgie, theologie en geloofspraktijk kwamen in dit boek geregeld ter sprake.⁶⁰

Kuiper stierf in 1920 te Den Haag.⁶¹

⁵⁵ A. Kuiper, *Om de Oude Wereldzee*, p. 116, 144-145

⁵⁶ A. Kuiper, *Om de Oude Wereldzee*, p. 140-141.

⁵⁷ A. Kuiper, *Om de Oude Wereldzee*, p. 142.

⁵⁸ A. Kuiper, *Onze Eeredienst*, (Kampen: J.H. Kok, 1911).

⁵⁹ Klaas-Willem de Jong, "Oorspronkelijke elementen in Kuipers 'Onze Eeredienst,'" *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 13 (1997): p. 67-91.

⁶⁰ Zie: A. Kuiper, *Onze Eeredienst*. Over gebruik altaar: p. 28-33. Kerkgebouw: p. 141. Heilige Doop: p. 123, 359, 361-363, 369, 370, 379, 401, 404, 414. Sacramenten: p. 357. Ambten: p. 542.

⁶¹ Johan Snel, *De zeven levens van Abraham Kuiper*, p. 53.

3.6 Het reisverslag van Henriëtte Kuyper

In de winter van 1903-1904 reisde Henriëtte Kuyper naar Rusland.⁶² Namens de Nederlandse regering hielp ze mee aan een tentoonstelling over 'het kind' in de Hermitage te Sint-Petersburg. Naast haar werkzaamheden dompelde zij zich onder in het culturele leven van Sint-Petersburg en bracht zij tevens een bezoek aan Moskou. Haar ervaringen verwerkte zij in het reisverslag *Brieven uit Rusland*, dat aanvankelijk verscheen in het jeugdblad *Timotheus* en in 1905 in boekvorm werd uitgegeven.⁶³

Ook *De Heraut* gaf aandacht aan haar boek. In een recensie werd geschreven dat haar levendige en scherpzinnige observaties een waardevol inzicht boden in het religieuze leven van Rusland. Met name haar beschouwingen over de Russisch Orthodoxe Kerk, als onderdeel van de oosters-orthodoxe traditie, waren relevant voor een breed publiek. Deze onbekende kerk vertegenwoordigde namelijk een significant deel van de christenheid. De lezer kreeg vervolgens een uitgebreide eerste indruk van één van haar beschrijvingen.⁶⁴

Zelf noemde Henriëtte Kuyper een andere aanleiding voor de publicatie van haar boek. Zij signaleerde "heden ten dage" namelijk een groeiende belangstelling voor het Russische keizerrijk, dat werd geteisterd door revolutionaire onrust en de Russisch-Japanse oorlog. Tegelijkertijd constateerde zij een gebrek aan dieper inzicht en kennis om de situatie in Rusland adequaat te kunnen duiden. Volgens haar baseerden veel mensen hun opvattingen op oppervlakkige berichtgeving in diverse kranten, waarna deze meningen werden herhaald in gesprekken tijdens visites, op straat en in het openbaar vervoer.⁶⁵ Ze hoopte dat haar reisverslag zou bijdragen aan een eerlijker beeld van de

⁶² H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 7, 143.

⁶³ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, een woord vooraf.

⁶⁴ "Uit de Pers", *De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, no. 1408 (25 december 1904), p. 2-3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883156:00001>. Zie ook: "Uit de Pers", *De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, no. 1410 (8 januari 1905), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867002:00001>.

⁶⁵ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. Een woord vooraf, 149-157.

Russische situatie.⁶⁶

Henriëtte Kuyper, die gold als de meest vertrouwde zielsverwant van haar vader en de laatste twintig jaren van zijn leven als zijn persoonlijk secretaresse fungeerde,⁶⁷ zal haar observaties ongetwijfeld uitvoerig met Abraham Kuyper hebben besproken. Het ligt voor de hand dat haar indrukken mede zijn beeldvorming over Rusland en de Russisch-Orthodoxe Kerk hebben beïnvloed.

Na haar reis ontving Henriëtte Kuyper als waardering voor haar inzet, een gouden keizerlijke medaille met versiering van St. Stanislas.⁶⁸

Haar beschrijving van de Russisch-Orthodoxe Kerk in *Brieven uit Rusland* kende een ambivalente toon. Enerzijds was Henriëtte Kuyper diep onder de indruk van de liturgie, de architectuur, de rijk gedecoreerde kerkinterieurs en de vrome geloofspraktijken die zij waarnam.⁶⁹ Ze bestudeerde de achtergrond van de liturgische praktijk ook grondig. In één van de voetnoten verwijst ze naar een uitvoerige Duitstalige liturgiestudie van de Russisch-orthodoxe priester Alexei Petrowitsch Malzew (1854-1915).⁷⁰ Ze werkte deze studie daarna uitgebreid uit voor de lezers van haar boek.⁷¹

Tegelijkertijd was ze ook kritisch en beschouwde ze bepaalde praktijken als dwaling en bijgeloof.⁷² Ze merkte op dat de Russisch-Orthodoxe Kerk sterke overeenkomsten vertoonde met de Rooms-Katholieke Kerk.⁷³ Deze vergelijking was logisch binnen haar tijdskader, aangezien de katholieke eredienst destijds nog werd gekenmerkt door de Tridentijnse liturgie, die met haar rituelen en sacrale karakter dichter bij de oosters-

⁶⁶ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 149-151.

⁶⁷ Snel, *Een portret*, p. 21.

⁶⁸ "Wetten, besluiten, benoemingen, enz.", *Nederlandsche Staatscourant*, no. 53 (7 oktober 1904), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000173791:mpeg21:p001>.

⁶⁹ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 36-48.

⁷⁰ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 40. Zie ook: Alexei Petrowitsch Malzew, *Die Liturgien der Orthodox-Katholischen Kirche des Morgenlandes unter Berücksichtigung des bischöflichen Ritus nebst einer historisch-vergleichenden Betrachtung der hauptsächlichsten Liturgien des Orients und Occidents (Liturgikon)*, 3. Auflage (Berlin, 1902).

⁷¹ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 40-48.

⁷² H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 38-41, 44, 47-48.

⁷³ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 49-51.

orthodoxe liturgie stond dan de 'novum ordo' die na het Tweede Vaticaans Concilie werd ingevoerd.

Brieven uit Rusland bood ook een boeiende sociologische analyse van de Russische samenleving. Henriëtte omschreef deze als een nationale vier-eenheid van volk, tsaar, krijgsmacht en kerk.⁷⁴ Deze samenhang zag zij op meerdere niveaus terugkomen: Oorlogstroeën sierden de kerkinterieurs, soldaten woonden erediensden bij, en Russische militaire helden uit het verleden werden als heiligen vereerd. Bovendien vonden alle belangrijke rituelen van de keizerlijke familie binnen de kerk plaats.⁷⁵ De Russische bevolking beschreef ze als opvallend onderdanig en respectvol tegenover mensen die boven hen staan.⁷⁶

Henriëtte Kuyper vergeleek de Russische samenleving met de Middeleeuwen in Europa, waarin volk, keizer, krijgsmacht en kerk eveneens een organische vier-eenheid vormden. In dit kader plaatste zij dan ook de vervolging van andersdenkenden in het Russische Keizerrijk. In de Europese middeleeuwen werden elementen die de vier-eenheid bedreigden immers ook vervolgd.⁷⁷

Het reisverslag eindigde op een cruciaal moment: bij haar vertrek brak de Russisch-Japanse Oorlog uit.⁷⁸

3.7 Bronnen

Hoewel Hoogenbirk klaagde over een gebrek aan bronnen en correspondenten bij *De Standaard*, schetste de berichtgeving in *De Heraut* een ander beeld. In totaal werden 23 bronnen genoemd, aangevuld met algemene verwijzingen naar liberale en Joods-liberale

⁷⁴ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 51-52, p.74-75, p. 123.

⁷⁵ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 74-79, 83-84, 102-107.

⁷⁶ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 74-75.

⁷⁷ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 152-157.

⁷⁸ H.S.S. Kuyper, *Brieven uit Rusland*, p. 132-134, p. 138-150.

kranten,⁷⁹ Russische bladen,⁸⁰ conservatieve Duitse kranten die aansloten bij het anti-revolutionaire gedachtegoed⁸¹ en een Duits tijdschrift.⁸² Deze diversiteit aan bronnen laat zien dat de berichtgeving in *De Heraut* niet uitsluitend gebaseerd was op eigen waarnemingen of binnenlandse publicaties, maar dat de auteurs van het weekblad hun informatie putten uit een breed scala aan internationale kranten, tijdschriften en academische werken.

Concreet noemde Winckel de volgende bronnen: een bijdrage van dr. C.V. Gerbel-Embach in het boek *Zeitfragen des christlichen Volkslebens*,⁸³ het orgaan van de Duitse confessionele lutheranen,⁸⁴ *The Times*,⁸⁵ *Le Christianisme*,⁸⁶ *Nowoje Wremja*,⁸⁷ de Russische Courant in Riga,⁸⁸ een correspondent uit Noordoost-Pruisen,⁸⁹ en *Revue des deux Mondes*, waar historicus en Ruslandkenner Henri Jean Baptiste Anatole Leroy-Beaulieu (1842-1912) meerdere malen een bijdrage leverde.⁹⁰ Een van zijn boeken wordt

⁷⁹ Winckel, "De Jodenvervolging niet veroorzaakt door godsdiensthaat. De Kahal. Toestand der Grieksche Kerk.", *De Heraut*, no. 232 (4 juni 1882), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001871075:00001>.

⁸⁰ Winckel, "Rusland", *De Heraut*, no. 332 (4 mei 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836018:00001>. Zie ook: Winckel, "Rusland. Maatregelen tegen de Stundisten", *De Heraut*, no. 889 (6 januari 1895), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840106:00001>. Zie ook: Winckel, "Rusland. Een nieuwe ontwikkeling", *De Heraut*, no. 1010 (2 mei 1887), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857070:00001>.

⁸¹ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 586 (17 maart 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836034:00001>.

⁸² Winckel, "Rusland. Waarom hielden overgangen van de Luthersche tot de Grieksche kerk op", *De Heraut*, no. 779 (27 november 1892), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854152:00001>.

⁸³ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 271 (4 maart 1883), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001871113:00001>.

⁸⁴ Winckel, "Rusland", *De Heraut*, no. 332 (4 mei 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836018:00001>.

⁸⁵ Winckel, "Gemengd Nieuws", *De Heraut*, no. 348 (24 augustus 1884), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836034:00001>.

⁸⁶ Winckel, "Gemengd Nieuws", *De Heraut*, no. 348 (24 augustus 1884), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836034:00001>.

⁸⁷ Winckel, "Gemengd Nieuws", *De Heraut*, no. 358 (2 november 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836044:00001>.

⁸⁸ Winckel, "Gemengd Nieuws", *De Heraut*, no. 438 (16 mei 1886), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836124:00001>.

⁸⁹ Winckel, "Uit het Oosten. Rome en de Grieksche Kerk", *De Heraut*, no. 513 (23 oktober 1887), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828043:00001>.

⁹⁰ Winckel, "Uit het Oosten. Rome en de Grieksche Kerk", *De Heraut*, no. 513 (23 oktober 1887), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828043:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Nog

ook besproken.⁹¹ Andere genoemde bronnen zijn: *Evangelisch Zondagsblad van St. Petersburg*,⁹² *Journal de Genève*,⁹³ het Zwitserse blad *Semaine Religieuse*,⁹⁴ het boek 'La vivilation et la croyance' van de Zwitserse filosoof Charles Secrétan (1815-1895) over de Russische graaf Lev Tolstoj (1828-1910),⁹⁵ *Evangéliste*, een Frans methodistisch orgaan,⁹⁶ een boek van Hermann Dalton (1833-1913), oud-predikant te Sint-Petersburg,⁹⁷ de *Quarterly Reporter of the German Baptist Mission*,⁹⁸ het Joods-Amerikaanse blad *Chronicle*,⁹⁹ de *Petersburger Courant*,¹⁰⁰ *Church Times*,¹⁰¹ en de *Reichsbote*.¹⁰²

Daarnaast noemt Hoogenbirk het Zuid-Afrikaanse blad *Stem over Israël en voor Israël*,¹⁰³

iets aangaande de geloofsvervolging in Rusland", *De Heraut*, no. 583 (24 februari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828113:00001>. Zie ook: Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 606 (4 augustus 1889), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828136:00001>.

⁹¹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Toestand der Grieksche kerk en van het Russische volk", *De Heraut*, no. 791 (19 februari 1893), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840008:00001>.

⁹² Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 553 (29 juli 1888), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828083:00001>.

⁹³ Winckel, "Buitenland. Rusland. Nog iets aangaande de geloofsvervolging in Rusland", *De Heraut*, no. 583 (24 februari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828113:00001>.

⁹⁴ Winckel, "Buitenland. Rusland. Nog iets aangaande de geloofsvervolging in Rusland", *De Heraut*, no. 583 (24 februari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828113:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland.", *De Heraut*, no. 997 (31 januari 1897), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857057:00001>.

⁹⁵ Winckel, "Buitenland. Rusland. Nog iets aangaande de geloofsvervolging in Rusland", *De Heraut*, no. 583 (24 februari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828113:00001>.

⁹⁶ Winckel, "Buitenland. Rusland. Het lijden der Luthersche kerken in de Oostzee-provinciën.", *De Heraut*, no. 768 (11 september 1892), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854141:00001>.

⁹⁷ Winckel, "Buitenland. Rusland. Toestand der Grieksche kerk en van het Russische volk", *De Heraut*, no. 791 (19 februari 1893), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840008:00001>.

⁹⁸ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 1140 (29 oktober 1899), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001864044:00001>.

⁹⁹ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1432 (11 juni 1905), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867024:00001>.

¹⁰⁰ Winckel, "Buitenland. Rusland. Hebben wij te vroeg gejuicht?", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1440 (6 augustus 1905), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867032:00001>.

¹⁰¹ Winckel, "Gemengd nieuws.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1463 (14 januari 1906), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867056:00001>.

¹⁰² Winckel, "Gemengd nieuws.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1463 (14 januari 1906), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867056:00001>.

¹⁰³ Hoogenbirk, "Uitwendige Zending. De Jodenvervolgingen", *De Heraut*, no. 183 (26 juni 1881), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001871026:00001>.

terwijl Van Schelven verwijst naar 'een Engels blad'.¹⁰⁴ Kuyper verwijst naar de 'goede Lutherse handboeken' van prof. Kurtz.¹⁰⁵

3.8 Conclusie

De berichtgeving over de Russisch-Orthodoxe Kerk in *De Heraut* tussen 1877 en 1907 werd in hoofdzaak gedragen door vier auteurs: Willem Frederik August Winckel, Adolf Jacob Hoogenbirk, Abraham Kuyper en Bastiaan van Schelven. Elk van hen bracht eigen accenten aan.

Winckel, de meest productieve auteur, benaderde de Russische situatie vooral vanuit het thema gewetensvrijheid. Zijn aandacht voor de vervolging van religieuze minderheden weerspiegelde zijn betrokkenheid bij de strijd tegen staatsinmenging in kerkelijke zaken, zoals hij die ook in Nederland ervoer.

Hoogenbirk bracht daarentegen een meer didactische toon in zijn bijdragen, passend bij zijn achtergrond als onderwijzer en jeugdauteur.

Bastiaan van Schelven leverde een historische en kerkgeschiedkundige benadering, waarin de ontwikkeling van de Russisch-Orthodoxe Kerk in brede lijnen werd geschetst.

Abraham Kuyper beïnvloedde de beeldvorming via zijn bredere journalistieke en theologische werk. Zijn beschrijvingen van het mystieke karakter van de Russische volksvroomheid, en zijn analyse van de verwevenheid van kerk en staat, boden een kader waarin andere auteurs hun berichtgeving plaatsten. Henriëtte Kuypers reiservaringen, die ook in *De Heraut* besproken werden, vormden ook een bron van inzichten.

Opvallend is dat alle auteurs in zekere mate gebruikmaakten van internationale bronnen om hun beeldvorming te ondersteunen. Duitse, Engelse, Franse en Russische publicaties.

¹⁰⁴ Van Schelven, "Inwendige Zending", *De Heraut*, no. 128 (23 mei 1880), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001881021:00001>.

¹⁰⁵ Kuyper, "Theorieën van kerkzuivering.", *De Heraut*, no. 591 (21 april 1889), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828121:00001>.

Samenvattend kan worden gesteld dat de beeldvorming over de Russisch-Orthodoxe Kerk in *De Heraut* gekleurd was door bezorgdheid over de verstrengeling van kerk en staat, en inperking van gewetensvrijheid. Er was enerzijds waardering en nieuwsgierigheid richting de eeuwenoude traditie en vroomheid van de Russisch-Orthodoxe Kerk, en tegelijkertijd ook kritiek op de vormelijkheid. De auteurs schreven duidelijk vanuit hun eigen context van een kerkstrijd, schoolstrijd en antirevolutionair denken, vanuit een gereformeerd perspectief.

Hoofdstuk 4 | Vervolging, gewetensvrijheid en kerk en staat

4.1 Inleiding

Als we het geheel van artikelen in *De Heraut* over de Russisch-Orthodoxe Kerk overzien, stond een aanzienlijk deel van de artikelen in het teken van gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid. Het waren belangrijke thema's voor de kring rond Abraham Kuyper, waarin werd gestreden voor de vrijheid van kerk, universiteit en onderwijs, onafhankelijk van de staat. Veelzeggend in dit verband is dat dagblad *De Standaard* voor het eerst verscheen op 1 april 1872, precies drie eeuwen na de inname van Den Briel. Volgens Kuyper vormde dit moment de geboorte van de protestantse natie, waarin de "vrijheid van consciëntie" als kernwaarde gold. Gewetensvrijheid vormde voor hem het fundament onder het politieke en maatschappelijke debat.¹⁰⁶

In landen als Spanje, Zweden, Italië, Duitsland, Oostenrijk en Turkije groeide de religieuze vrijheid.¹⁰⁷ In Rusland verliep dit anders. Volgens Winckel gaven de tsaren Nicolaas I (1796-1855) en Alexander II (1818-1881) aanvankelijk ruimte aan religieuze minderheden, naast de Russisch-Orthodoxe Kerk. Onder Alexander III (begonnen in 1881) werd deze vrijheid echter sterk ingeperkt uit angst voor revolutie en nihilisme.¹⁰⁸ Nicolaas II (begonnen in 1894) versoepelde het beleid enigszins, maar kreeg te maken met toenemende revolutionaire onrust, die in 1905 culmineerde in de eerste Russische

¹⁰⁶ Snel, *Abraham Kuyper, een leven in de journalistiek*, p. 27.

¹⁰⁷ Winckel, "Buitenland. Rusland. De Evangelische Alliantie contra den Procureur van de H. Synode, Pobedonostzeff", *De Heraut*, no. 581 (10 februari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828111:00001>.

¹⁰⁸ Winckel, "Buitenland. Rusland. De Evangelische Alliantie contra den Procureur van de H. Synode, Pobedonostzeff", *De Heraut*, no. 581 (10 februari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828111:00001>.

Revolutie.¹⁰⁹

Vanaf 1881, het begin van de regering van Alexander III, besteedde *De Heraut* steeds vaker aandacht aan de vervolging van religieuze minderheden, met name lutheranen in de Baltische provincies, maar ook rooms-katholieken, joden, baptisten en sekten. Daarnaast analyseerde Winckel de invloed van het nihilisme, en schrijft hij veel over de rol van Konstantin Pobedonostsev (1827-1907), de procureur-generaal van de heilige synode van de Russisch-Orthodoxe Kerk. Abraham Kuyper koppelde het thema 'gewetensvrijheid' aan 'de zonde van de volkskerk'.

Dit hoofdstuk onderzoekt de berichtgeving in *De Heraut* over de vervolging van lutheranen (§4.2), rooms-katholieken (§4.3), Armeense christenen (§4.4) en verschillende sekten en bewegingen (§4.5). De heiligverklaring van Johannes Hus (§4.6), de vervolging van joden (§4.7), de invloed van het nihilisme (§4.8) de visie op Pobedonostsev (§4.9) en Kuypers gedachten over gewetensvrijheid en de verhouding tussen kerk en staat (§4.10).

4.2 Lutheranen

4.2.1 Inleiding

Winckel wijdde het merendeel van zijn artikelen over de Russisch-Orthodoxe Kerk aan de vervolging van lutheranen in de Baltische provincies van het Russische Keizerrijk - het huidige Estland, Letland en delen van Litouwen - en in het grootvorstendom Finland.

De lutheranen werden in eerste instantie gedoogd, maar halverwege de 19^e eeuw steeds vaker tegengewerkt ten gunste van de Russisch-Orthodoxe Kerk.¹¹⁰ Aanvankelijk betroffen de maatregelen vooral Estland en Letland, maar vanaf 1894 signaleerde Winckel

¹⁰⁹ Richard Wortman, *Russian Monarchy: Representation and Rule* (Boston: Academic Studies Press, 2013), 199–218, <https://doi.org/10.2307/j.ctt21h4wbq>.

¹¹⁰ Plakans, *Statehood*, p. 259., zie ook: Andres Kasekamp, *A History of the Baltic States* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2010), p. 71, 84, 87.

ook tegenwerking in Finland.¹¹¹

Deze paragraaf onderzoekt de historische context van lutheranen in het Russische keizerrijk (§4.2.2), en hoe *De Heraut* de geopolitieke oorzaken van hun vervolging beschrijft (§4.2.3). Vervolgens worden de gevolgen voor het maatschappelijke (§4.2.4) en kerkelijke leven (§4.2.5) besproken, en de rol van orthodoxe kloosters (§4.2.6) en Winckels kritiek

4.2.2 Historische context

Historisch gezien stonden Estland en Letland sinds de 12e eeuw onder invloed van de Duitse adel, die de politiek, economie en cultuur domineerde tot diep in de 19e eeuw.¹¹² De Reformatie bracht er het lutheranisme, dat onder Zweeds bewind (16e-17e eeuw) verder werd versterkt.¹¹³ In Litouwen bleef het rooms-katholicisme overheersen.¹¹⁴

De Grote Noordse Oorlog (1700-1721) bracht de Baltische gebieden onder Russisch gezag, het lutheranisme bleef echter wel dominant.¹¹⁵ Finland, vanaf de 12e eeuw onderdeel van de Zweedse invloedssfeer, werd na de Finse Oorlog (1808-1809) ook een onderdeel van het Russische Keizerrijk. Al bleef het een autonoom grootvorstendom, waarbij de lutherse kerk ook haar leidende positie behield.¹¹⁶

¹¹¹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Verslag van de handelingen der Heilige Synode", *De Heraut*, no. 847 (18 maart 1894), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840064:00001>.

¹¹² Zie voor een uitgebreide uitleg van deze geschiedenis: Plakans, p. 36-265. Zie ook: Kasekamp, *A History of the Baltic States*, p. 31-39, 51.

¹¹³ Kasekamp, p. 39-41, 51. Zie ook: Plakans, p. 77-118.

¹¹⁴ Plakans, p. 135.

¹¹⁵ Plakans, p. 124-134.

¹¹⁶ Markku Heikkilä, Simo Heininen, *A History of the Finnish Church* (Helsinki: Suomalaisen Krijallisuuden Seura, 2016), p. 112-115, 118, 163-165.

4.2.3 Geopolitieke oorzaken

In de 19e eeuw streefde Rusland naar uitbreiding van haar invloed en het inperken van de Duitse macht. Dit resulteerde in de Frans-Russische alliantie (1892), als tegenwicht tegen de driebond van Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië.¹¹⁷ Vanuit dit perspectief werd de Duitse invloed in de Baltische provincies als problematisch beschouwd. Het gebied moest gerussificeerd worden, en de lutherse kerk, als drager van de Duitse cultuur, werd hierbij een belangrijk doelwit.¹¹⁸

Winckel beschreef deze geopolitieke oorzaak uitgebreid in verschillende artikelen. Hij zei: "In den grond der zaak is het er slechts om te doen, om het Baltische-Duitsche element van één zijner sterkste zuilen te berooven."¹¹⁹ Winckel noemde het een machtsstrijd tussen de Duitse adel en de lutherse Kerk enerzijds en de tsaar met de Russisch-Orthodoxe Kerk anderzijds.¹²⁰ Tegenover de Duitse adel van Lijfland, het tegenwoordige Estland en Letland, werd gezegd dat de tsaar de onvoorwaardelijke medewerking met de staatsoverheid verwachtte, opdat de Russische nationaliteit bevestigd zou worden. Het was namelijk Gods verlangen om hen zo spoedig mogelijk aan de Slavische volksstam te verbinden.¹²¹

De russificatiepolitiek raakte volgens Winckel ook de vorstenhuizen. In 1891 bepaalde de tsaar dat Duitse prinsessen die met Russische grootvorsten trouwden, voortaan Russisch-orthodox moesten worden. Dit leidde tot conflicten: Alexandra Josephowna werd door haar man verlaten, de echtgenote van grootvorst Michaël viel in ongenade, en

¹¹⁷ Winckel, "Buitenland. Rusland. Plannen tot vereeniging der Grieksche en Roomsche kerken.", *De Heraut*, no. 788 (19 januari 1893), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840005:00001>.

¹¹⁸ Laurence B. Packard, "Russia and the Dual Alliance," *The American Historical Review* 25, no. 3 (1920): p. 395, 399, <https://doi.org/10.2307/1836878>.

¹¹⁹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Verslag van de handelingen der Heilige Synode", *De Heraut*, no. 847 (18 maart 1894), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840064:00001>.

¹²⁰ Winckel, "Buitenland. Rusland. Nog iets aangaande de geloofsvervolging in Rusland", *De Heraut*, no. 583 (24 februari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828113:00001>.

¹²¹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Caesaropapistische maatregelen", *De Heraut*, no. 454 (5 september 1886), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836140:00001>.

Maria Pawlowna, die haar lutherse geloof wilde behouden, werd beschuldigd van verraad. De echtgenote van grootvorst Sergei, Elisabeth van Hessen – Darmstadt werd gedwongen om onder grote druk over te gaan tot de Russisch-Orthodoxe Kerk. Dit verscherpte de spanningen tussen Rusland en Duitsland.¹²²

Winckel bekritiseerde de Duitse keizer, hoofd van de Evangelisch-Lutherse Kerk van Pruisen, vanwege zijn vriendschappelijke betrekkingen met Rusland terwijl zijn geloofsgenoten er worden vervolgd.¹²³ Hij verweet de Duitse pers daarnaast passiviteit en onverschilligheid over de schending van gewetensvrijheid.¹²⁴

Ook Abraham Kuyper signaleerde de spanning tussen Rusland en het Westen. Hij voorzag een strijd tussen Germaanse en Slavische volken, en orthodoxe, katholieke en protestantse kerken.¹²⁵ Kuyper was kritisch over de Russische expansiedrang en het streven om het orthodoxe kerksysteem aan Europa op te leggen.¹²⁶

4.2.4 Maatschappelijke gevolgen

Vanaf 1883 signaleerde *De Heraut* een verscherping van de russificatie in de Baltische provincies.¹²⁷ Met name de scholen werden gerussificeerd: de Duitse taal werd vervangen door het Russisch, en de lutherse invloed werd ingeperkt. Predikantenopleidingen

¹²² Winckel, "Buitenland. Rusland. Strijd der Russische regeering tegen de Duitse elementen des rijks. Het lot der Duitse prinsessen in Rusland.", *De Heraut*, no. 695 (19 april 1891), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854068:00001>.

¹²³ Winckel, "Buitenland. Rusland. Veroordeeling van den predikant Tilling. Toestanden in de Baltische provinciën.", *De Heraut*, no. 666 (28 september 1890), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854039:00001>.

¹²⁴ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 586, (17 maart 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836034:00001>.

¹²⁵ Kuyper, "Theorieën van kerkzuivering.", *De Heraut*, no. 591 (21 april 1889), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828121:00001>.

¹²⁶ Kuyper, "Geen titel", *De Heraut*, no. 624 (8 december 1889), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828154:00001>.

¹²⁷ Winckel, "Buitenland. Rusland", *De Heraut*, no. 310 (2 december 1883), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001871152:00001>.

kwamen onder staatscontrole, terwijl Russisch-orthodoxe scholen werden opgericht. Ouders werden verplicht hun kinderen hier naartoe te sturen, waar zij de Russisch-orthodoxe catechismus leerden.¹²⁸ Met de Nederlandse schoolstrijd in het achterhoofd moet de situatie in Rusland met argusogen bekeken zijn.

Niet alleen openbare lutherse scholen, maar ook particuliere scholen moesten verdwijnen.¹²⁹ De staat financierde het orthodoxe onderwijs ruimhartig met jaarlijks zo'n 100.000 roebel,¹³⁰ terwijl de lutherse Kerk slechts 15.000 roebel ontving, ondanks haar demografische meerderheid in de regio.¹³¹

Ook het ambtenarenapparaat werd geraakt door de russificatie. Niet-Russisch sprekende functionarissen werden ontslagen, waardoor lutherse gezinnen in armoede raakten.¹³² In 1886 werd de zelfstandige politie in de Baltische provincies opgeheven en vervangen door de Russische rijkspolitie. In 1892 berichtte *De Heraut* dat 2.300 lutherse spoorwegambtenaren zich moesten bekeren tot de Russisch-Orthodoxe Kerk op straffe van baanverlies.¹³³

¹²⁸ Winckel, "Buitenland. Rusland. Onderdrukking van de Lutherschen in de Oostzee-provinciën.", *De Heraut*, no. 423 (31 januari 1886), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836109:00001>. Zie ook: Kuyper, "Geen titel", *De Heraut*, no. 465 (21 november 1886), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836151:00001>. Zie ook: Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 577 (13 januari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828107:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Toenemende verdrukking van het Duitsche element", *De Heraut*, no. 672 (9 november 1890), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854045:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Vervolging en standvastigheid.", *De Heraut*, no. 722 (25 oktober 1891), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854095:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Het lijden der Luthersche kerken in de Oostzee-provinciën.", *De Heraut*, no. 768 (11 september 1892), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854141:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Plannen tot vereeniging der Grieksche en Roomsche kerken.", *De Heraut*, no. 788 (19 januari 1893), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840005:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Uit de Oostzeeprovinciën", *De Heraut*, no. 797 (2 april 1893), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840014:00001>.

¹²⁹ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 577 (13 januari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828107:00001>

¹³⁰ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 459 (10 oktober 1886), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836145:00001>.

¹³¹ Abraham Kuyper, "Titel onbekend", *De Heraut*, no. 465 (21 november 1886), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836151:00001>.

¹³² Winckel, "Rusland, De Luthersche kerk in de Oostzee-provinciën", *De Heraut*, no. 465 (21 november 1886), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836151:00001>

¹³³ Winckel, "Gemengd nieuws", no. 766 (28 augustus 1892), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854139:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Uit

Vergelijkbare maatregelen troffen Duitse gemeenschappen elders in het Russische Keizerrijk, zoals in Volhynië, Podolië en Kiev. Hier mochten Duitse boeren geen land meer kopen, werden Duitse landbouwbanken onder staatscontrole geplaatst en werd het erfrecht gewijzigd, zodat land niet langer automatisch overging op de oudste zoon. Duitse scholen werden systematisch gerussificeerd.¹³⁴

Deze maatregelen tonen hoe de russificatiepolitiek niet enkel een religieus instrument was, maar vooral ook een sociaal-economisch en cultureel middel om de Duitse invloed in het Russische Keizerrijk te decimeren.

4.2.5 Proselitisme onder lutheranen

De spanningen tussen de lutherse Kerk en de Russisch-Orthodoxe Kerk waren volgens *De Heraut* al eerder begonnen. In de periode 1845-1848 werden Russische geestelijken naar de Baltische provincies gestuurd om zendingswerk te verrichten onder lutherse boeren. Tijdens een hongersnood boden deze orthodoxe priesters hulp, waarna velen zich om opportunistische redenen bekeerden tot de Russisch-Orthodoxe Kerk.¹³⁵

Verschillende voorbeelden van proselitisme werden in *De Heraut* genoemd: Orthodoxe missionarissen gebruikten materiële voordelen, zoals vrijlating uit gevangenschap, financiële beloningen en privileges bij visserij en grondbezit, om bekeringen te bevorderen.¹³⁶ De Russische pers verdedigde dit beleid door te stellen dat de

de Oostzeeprovinciën”, *De Heraut*, no. 797 (2 april 1893), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840014:00001>.

¹³⁴ Winckel, “Buitenland. Rusland. Toenemende verdrukking van het Duitse element”, *De Heraut*, no. 672 (9 november 1890), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854045:00001>.

¹³⁵ Winckel, “Buitenland, Rusland, Vervolg van de Lutherschen in de Oostzee-provinciën”, *De Heraut*, no. 429 (14 maart 1886), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836115:00001>.

¹³⁶ Winckel, “Buitenland. Rusland. Overgangen tot de Grieksche kerk. – Iets over de beweging onder de Joden in Zuid-Rusland”, *De Heraut*, no. 400 (23 augustus 1885), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836086:00001>. Zie ook: Winckel, “Gemengd nieuws”, *De Heraut*, no. 479 (27 februari 1887), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828009:00001>. Zie ook: Winckel, “Gemengd nieuws”, *De Heraut*, no. 577 (13 januari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828107:00001>.

"gebrekkige zielzorg" van lutherse predikanten de reden was voor deze overstappen.¹³⁷

De echte problemen begonnen toen de economische omstandigheden verbeterden. Veel voormalige lutheranen probeerden terug te keren naar hun oorspronkelijke geloof. Dit bleek juridisch vrijwel onmogelijk, omdat Russisch-orthodoxen wettelijk niet mochten overgaan naar een ander geloof. Ondanks protesten van Pruisische autoriteiten, waaronder Bismarck, en kritiek van Russische intellectuelen, bleef dit verbod van kracht.¹³⁸

Her-bekeerlingen en lutherse predikanten kwamen in een onmogelijke situatie terecht: Her-bekeerlingen mochten niet deelnemen aan het Heilig Avondmaal, en ook hun kinderen mochten niet gedoopt worden. De gemengde huwelijken tussen een orthodoxe en lutherse partner moesten plaatsvinden in de Russisch-Orthodoxe Kerk; anders was het huwelijk ongeldig en werden de kinderen later onwettig verklaard. Gemengde echtparen die hun kinderen luthers opvoedden, riskeerden gevangenisstraffen van 8 maanden tot 4 jaar, en hun kinderen werden uit huis geplaatst. Lutherse predikanten die pastoraal omgingen met her-bekeerlingen, werden vervolgd. Winckel schetst hun dilemma: volgden ze de wet, dan werden ze beschuldigd van gebrek aan mededogen; volgden ze hun geweten, dan riskeerden ze verbanning naar Siberië.¹³⁹

De Britse historicus James White (1986), die momenteel onderzoek doet aan de

¹³⁷ Winckel, "Rusland", *De Heraut*, no. 332, (4 mei 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836018:00001>.

¹³⁸ Winckel, "Buitenland, Rusland, Vervolg van de Lutherschen in de Oostzee-provinciën", *De Heraut*, no. 429 (14 maart 1886), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836115:00001>.

¹³⁹ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 577 (13 januari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828107:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Het lijden der Luthersche kerken in de Oostzee-provinciën.", *De Heraut*, no. 768 (11 september 1892), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854141:00001>, Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland", *De Heraut*, no. 310 (2 december 1883), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001871152:00001>. Zie ook: Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 479 (27 februari 1887), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828009:00001>, Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Voortgang der vervolging van de Lutherschen in de Oostzee-Provinciën.", *De Heraut*, no. 746 (10 april 1892), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854119:00001>. Zie ook over uithuisplaatsen van kinderen: Winckel, "Gemengd Nieuws", *De Heraut*, no. 348, (24 augustus 1884), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836034:00001>, Zie ook: Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 479 (27 februari 1887), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828009:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Uit de Oostzeeprovinciën", *De Heraut*, no. 797 (2 april 1893), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840014:00001>.

universiteit van Tartu, Estland, naar rol van de Russisch-Orthodoxe Kerk in de Baltische provincies in het late keizerrijk Rusland, bevestigde het beeld dat Winckel schetst. De overgrote meerderheid van de lutherse predikanten kreeg volgens hem te maken met rechtszaken en veroordelingen. Uit onderzoek blijkt verder dat in de jaren 1840 ongeveer 100.000 Estse en Letse boeren overgingen tot de Russisch-Orthodoxe Kerk, maar velen later terug wilden keren. Armoede en de taalbarrière speelden hierbij een rol. In de jaren 1880, onder Alexander III, vond een tweede bekeringsgolf plaats (15.652 bekeringen tussen 1883-1887), opnieuw aangewakkerd door sociaal-economische druk en de ambitie om de Baltische provincies in te winnen voor de Russische orthodoxie.¹⁴⁰ De Russische historicus Irina Mukhina (1979) ziet deze campagnes als een staatsgestuurde russificatiepoging, waarin de Russisch-Orthodoxe Kerk als instrument werd gebruikt.¹⁴¹

Winckel sprak in *De Heraut* de waarschuwing uit dat deze onderdrukking zou kunnen leiden tot een revolutie "verwoestender dan die in Frankrijk een eeuw eerder".¹⁴²

Met de troonsbestijging van Nicolaas II (in 1894) kwam er verlichting. Hij verleende amnestie aan veroordeelde lutherse predikanten. Toch bleven juridische beperkingen van kracht: In 1899 werd een predikant veroordeeld voor het inzegenen van een gemengd huwelijk. In 1903 kreeg een gemengd echtpaar in Lijfland gevangenisstraf, omdat ze hun kind niet Russisch-orthodox lieten opvoeden. Hun kind werd weggenomen en bij Russisch-orthodoxe familieleden ondergebracht. Het leken incidenten, en Winckel reageerde er daarom mild op. Hij vond dat de rechters weinig verwijten te maken viel, aangezien de Russische wet zegt dat kinderen uit een gemengd huwelijk, Russisch-orthodox moesten worden opgevoed. Toch begreep hij ook de zorgen van de ouders.¹⁴³ Pas met het

¹⁴⁰ James M. White, "Russian Orthodox Monasticism in Riga Diocese, 1881–1917," *Canadian Slavonic Papers* (2020), p. 2, <https://doi.org/10.1080/00085006.2020.1786619>.

¹⁴¹ Irina Mukhina, "Church and Religion in Imperial Russia: A Review of Recent Historiography," *Marburg Journal of Religion* 9, no. 2 (2015): 24, <https://doi.org/10.17192/mjr.2004.9.3718>.

¹⁴² Winckel, "Buitenland. Rusland. Vervolg van Lutherschen. Verdrijving van Joden.," *De Heraut*, no. 701 (31 mei 1891), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854074:00001>.

¹⁴³ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1338 (13 augustus 1903), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883087:00001>.

keizerlijk manifest op 25 december 1904, werden enkele restricties opgeheven, zoals het verbod op lutherse samenkomsten in privéruimten en de open lucht, en diensten in de Mariakerk te Sint-Petersburg.¹⁴⁴ In 1906 meldde *De Heraut* dat sinds de officiële invoering van gewetensvrijheid (30 april 1905) al 5200 personen waren teruggekeerd tot de lutherse Kerk.¹⁴⁵

4.2.6 Invloed van orthodoxe kloosters

Winckel beschreef ook de groeiende invloed van de Baltische Orthodoxe Broederschap, een organisatie die de Russisch-Orthodoxe Kerk moest versterken in de Baltische provincies. De broederschap kreeg de bevoegdheid om grond en gebouwen te confisqueren, waaronder lutherse kerken. Indien een lutherse kerk zonder officiële goedkeuring van een Russisch-orthodoxe bisschop was gebouwd, kon deze zonder meer worden overgedragen aan de Russisch-Orthodoxe Kerk.¹⁴⁶ In 1890 meldde Winckel dat de broederschap snel is gegroeid, van zeven naar negen afdelingen, en over ruime financiële middelen beschikte.¹⁴⁷

Volgens James White was de officiële naam van deze organisatie de "Baltische Orthodoxe Broederschap van Christus de Verlosser en de Mantel van de Moeder Gods", opgericht in 1882 met haar hoofdkantoor in Sint-Petersburg. De broederschap functioneerde als een nauwe samenwerking tussen kerk en staat en fungeerde als lobbygroep om Russisch-Orthodoxe kloosters en kerken uit te breiden in de Baltische

¹⁴⁴ Winckel, "Buitenland. Rusland. Een verzoek om reorganisatie der Russische kerk.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1425 (23 april 1905), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867017:00001>.

¹⁴⁵ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1510 (9 december 1906), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867103:00001>.

¹⁴⁶ Winckel, "Buitenland. Rusland. Onderdrukking van de Lutherschen in de Oostzee-provinciën.", no. 423 (31 januari 1886), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836109:00001>.

¹⁴⁷ Winckel, "Buitenland. Rusland. Toenemende verdrukking van het Duitsche element", *De Heraut*, no. 672 (9 november 1890), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854045:00001>.

regio.¹⁴⁸ Men hoopte via de kloosters etnische diversiteit te verenigen onder de mantel van Maria en de Orthodoxie.¹⁴⁹ Deze kloosters werden gepresenteerd als "bastions van geloof" en "voorposten" tegen Duitse invloed.¹⁵⁰ Ze dienden niet alleen een religieus doel, maar ook een conservatief-nationalistische agenda: één Rusland, één Kerk, als tegenwicht tegen de Lutherse en Duitse invloed in de regio. Dit paste binnen het anti-Duitse beleid van Alexander III en zijn adviseur Pobedonostsev. In 1892 registreerde White negen Orthodoxe kloosters in Riga,¹⁵¹ waarmee hij het geschetste beeld van Winckel bevestigde.

De broederschap werkte actief mee aan de onteigening van lutherse kerken. White beschrijft een voorbeeld uit 1884, waarbij een lutherse ouderling, de Duitse baron Oskar Dieckhoff, een nieuwe kerk bouwde op 176 meter afstand van een Russisch-Orthodoxe kapel. Hij wilde voorkomen dat de Russisch-Orthodoxe Kerk voet aan de grond kreeg in zijn gebied. De Russische autoriteiten legden de bouw echter stil, onteigenden de omliggende grond–eigendom van Dieckhoff en andere Duitse landeigenaren–en droegen de kerk over aan de Russisch-Orthodoxe Kerk. Dieckhoff reageerde furieus en dreigde de zaak tot een schandaal te maken in de pers.¹⁵²

Deze ontwikkelingen tonen hoe de Russisch-Orthodoxe Kerk, met steun van de staat, ook door middel van kloosters, actief betrokken was bij de onderdrukking van het lutheranisme en het bevorderen van russificatie in de Baltische provincies.

4.2.6 Kritiek op propaganda

Winckel toonde zich opmerkelijk kritisch over propaganda en desinformatie in zowel Russische als Duitse berichtgeving over lutheranen. In *De Heraut* (9 april 1893) besprak hij

¹⁴⁸ White, "Russian Orthodox monasticism", p. 4-5.

¹⁴⁹ White, "Russian Orthodox monasticism", p. 5.

¹⁵⁰ White, "Russian Orthodox monasticism", p. 2-3.

¹⁵¹ White, "Russian Orthodox monasticism", p. 11.

¹⁵² White, "Russian Orthodox monasticism", p. 5-6.

een ongegrond gerucht uit een Duitse krant, waarin werd beweerd dat de tsaar een nieuwe wet had ingevoerd. Zonen uit gemengde huwelijke zouden de religie van de vader volgen en dochters die van de moeder, een wijziging van de bestaande regel dat alle kinderen uit gemengde huwelijken als orthodox moesten worden opgevoed. Dit bericht bleek onwaar. Daarnaast werd ten onrechte beweerd dat lutherse predikanten in de Baltische provincies nog steeds werden vervolgd voor het dopen van kinderen uit gemengde huwelijke. Ook dit gerucht werd na onderzoek weerlegd.

Winckel sloot zijn verslag af met een kritische noot over de verspreiding van desinformatie: "Wat heeft men er in Deutschland aan, om onware geruchten omtrent de verhouding van lutherschen en Griekschen te verbreiden! Of zou men vanuit de Oostzee-provinciën de Deutsche kerkelijke pers opzettelijk verkeerd inlichten?"¹⁵³ Winckels verslag illustreerde hoe het wapen van desinformatie en propaganda niet alleen werd gebruikt door de Russen, maar ook in Duitsland.

4.3 De Rooms-Katholieke Kerk

Niet alleen de Lutherse Kerk in de Baltische provincies werd getroffen door de russificatiemaatregelen; ook de Rooms-Katholieke Kerk, vooral sterk vertegenwoordigd in Polen, Litouwen en Belarus, ondervond zware vervolgingen. Volgens de Russische historica Irina Mukhina (1979) werd de Rooms-Katholieke Kerk binnen het Russische keizerrijk zelfs als een grotere bedreiging beschouwd dan de Lutherse Kerk, en onderging zij stevigere vervolgingen.¹⁵⁴ Toch schreef *De Heraut* relatief weinig over deze vervolgingen. Vaak blijft het bij korte opmerkingen zoals: "Ook de Rooms-Katholieke Kerk

¹⁵³ Winckel, "Buitenland. Rusland. Vervolging der Lutherschen in de Oostzee-provinciën." , *De Heraut*, no. 798 (9 april 1893), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840015:00001>.

¹⁵⁴ Mukhina, "Church and religion in Imperial Russia", p. 24.

wordt het zeer moeilijk gemaakt"¹⁵⁵ of "Ook bij Rooms-Katholieken in Polen worden stukken land onteigend."¹⁵⁶ Deze selectiviteit kan mogelijk worden verklaard door de gereformeerde signatuur van het blad, en de eigen strijd die men had te voeren met de Rooms-Katholieke Kerk.

De vervolging van rooms-katholieken in het Russische keizerrijk waren nauw verbonden met de "Poolse kwestie". De Poolse opstanden van 1830 en 1863 leidden steeds tot nieuwe onderdrukking. De Russische overheid zag de Rooms-Katholieke Kerk als een broedplaats van Pools nationalisme en trad hard op tegen haar invloed.¹⁵⁷ Poolse rooms-katholieke geestelijken zouden volgens *De Heraut* de ontevredenheid over Rusland onder de bevolking aanwakken.¹⁵⁸ Om de situatie te beheersen, werd een gematigde katholieke bisschop aangesteld, die de Russische regering gunstig gezind was. Hij behoorde niet tot het ultramontanisme. Terwijl kritische Poolse bisschoppen in ballingschap verbleven, werden de "aanvaardbare" rooms-katholieke bisschoppen met de grootst mogelijke eer ontvangen. Er werd zelfs voorzien in kerkelijke kleding door de overheid.¹⁵⁹

Een bijzonder twistpunt vormden de geünieerden: orthodoxe kerken die de Byzantijnse, oosters-orthodoxe liturgie volgden, en tegelijk de paus erkenden. De Russisch-Orthodoxe Kerk beschouwde hen als afvalligen en wenste hun invloed uit te wissen.¹⁶⁰

Bijzonder wrang bij deze vervolgingen was dat de paus, het hoofd van de Rooms-

¹⁵⁵ Winckel, "Buitenland. Rusland. Caesaropapistische maatregelen", *De Heraut*, no. 454 (5 september 1886), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836140:00001>. Zie ook: Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 577 (13 januari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828107:00001>

¹⁵⁶ Kuyper, "Titel onbekend", *De Heraut*, no. 465 (21 november 1886), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836151:00001>.

¹⁵⁷ Mukhina, "Church and religion in Imperial Russia", p. 24.

¹⁵⁸ Winckel, "Buitenland. Rusland. Verslag van de handelingen der Heilige Synode", *De Heraut*, no. 847 (18 maart 1894), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840064:00001>.

¹⁵⁹ Winckel, "Buitenland. Rusland", no. 272 (11 maart 1883), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001871114:00001>.

¹⁶⁰ Winckel, "Buitenland. Rusland", no. 272 (11 maart 1883), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001871114:00001>.

Katholieke Kerk, participeerde in de Frans-Russische Alliantie (1892).¹⁶¹ Hij deed hierin mee omdat hij zijn kerkelijke staat was kwijtgeraakt aan Italië. Dit bondgenootschap bracht ook een oecumenische dialoog op gang tussen de Russisch-Orthodoxe Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk. Pobedonostsev schreef aan kardinaal Vannatelli (1836-1910) dat "kleingeestige geloofsverschillen" moesten worden overwonnen.¹⁶² Winckel was hier sceptisch over. Op 28 januari 1894 bekritiseerde hij het bondgenootschap. Hij zag de paus als een politieke opportunist en concludeerde: "Ik begrijp niet hoe de paus op goede voet blijft met de tsaar. Waarschijnlijk speelt hier hogere politiek." Hij beschreef de rooms-katholieke Russen als "schapen ter slachting overgegeven".¹⁶³

Historicus Faith Hillis stelt overigens dat katholieke en pan-Slavische denkers al vanaf ongeveer 1870 droomden van een universele christelijke broederschap, waarin het Vaticaan en het Kremlin samen de beschaafde wereld zouden leiden. De Frans-Russische Alliantie bood momentum voor deze ideeën.¹⁶⁴

Volgens *De Heraut* werd de positie van de Rooms-Katholieke Kerk in het Russische keizerrijk dus bepaald door politieke belangen. Hoewel er vanuit Rome en Sint-Petersburg momenten van toenadering waren, bleven katholieke geestelijken en gelovigen in met name Polen en Litouwen te maken krijgen met onderdrukking, beperkingen en repressieve wetgeving vanwege nationalistische tendensen die de eenheid van het rijk ondermijnden.

¹⁶¹ Zie ook §4.2.3.

¹⁶² Winckel, "Buitenland. Rusland. Plannen tot vereeniging der Grieksche en Roomsche kerken.", *De Heraut*, no. 788 (19 januari 1893), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840005:00001>.

¹⁶³ Winckel, "Buitenland. Rusland. Vervolging der Roomsche Kerk", *De Heraut*, no. 840 (28 januari 1894), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840057:00001>.

¹⁶⁴ Faith Hillis, "The 'Franco-Russian Marseillaise': International Exchange and the Making of Antiliberal Politics in *Fin de Siècle France*," *The Journal of Modern History* 89, no. 1 (March 2017): p. 69, <https://doi.org/10.1086/690124>.

4.4 Armeense Kerk

Reeds in 1886 berichtte *De Heraut* over de vervolging van de Armeense bevolking en de Armeens-Apostolische Kerk door toedoen van zowel de Russisch-Orthodoxe Kerk als de Russische staat. Sinds de annexatie van een aanzienlijk deel van het Armeense grondgebied door het Russische keizerrijk in 1828, als gevolg van militaire overwinningen, stond de Armeense Kerk onder toenemende druk. In theologische beschouwingen in *De Heraut* werd de Armeense Kerk doorgaans geclassificeerd als een oriëntaals-orthodoxe kerk, die zich in de zeventiende eeuw – volgens deze lezing – van de Rooms-Katholieke Kerk zou hebben afgescheiden vanwege de verwerping van de twee naturenleer van Christus. Zij werd vaak in één adem genoemd met de oosters-orthodoxe, rooms-katholieke en koptisch-orthodoxe kerken.¹⁶⁵

In een bericht uit *De Heraut* van 29 november 1903¹⁶⁶ werd verslag gedaan van een opmerkelijke gebeurtenis binnen de Armeens-Apostolische Kerk: de patriarch had publiekelijk een vloek uitgesproken over de Russische regering. Dit gebeurde naar aanleiding van het besluit om het kerkelijke bezit van de Armeense Kerk in te trekken, met als doel de opvoeding van Armeense jongeren voortaan in de ‘Russische geest’ te laten plaatsvinden. Deze maatregel was onderdeel van een bredere russificatiepolitiek die niet alleen religieuze autonomie ondermijnde, maar ook het culturele en nationale bewustzijn

¹⁶⁵ Winckel, “Buitenland. Rusland. Caesaropapistische maatregelen”, *De Heraut*, no. 454 (5 september 1886), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836140:00001>. Zie ook: Kuyper, “Van het kerkelijk ambt”, *De Heraut*, no. 528 (5 februari 1888), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828058:00001>. Zie ook: Kuyper, “Theorieën van kerkzuivering”, *De Heraut*, no. 591 (21 april 1889), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828121:00001>. Zie ook: Kuyper, “Geen titel”, *De Heraut*, no. 636 (2 maart 1890), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854009:00001>. Zie ook: Kuyper, “De Kinderdoop. IX, (Slot.)”, *De Heraut*, no. 667 (5 oktober 1890), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854040:00001>. Zie ook: Kuyper, “Van de Mis. Zondagsafdeeling XXX.”, *De Heraut*, no. 684 (1 februari 1891), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854057:00001>. Zie ook: Kuyper, “Van de gemeene Gratie. Derde reeks.”, *De Heraut*, no. 1014 (30 mei 1897), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857074:00001>. Zie ook: Kuyper, “Eeredienst. V.”, *De Heraut*, no. 1019 (4 juli 1897), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857079:00001>.

¹⁶⁶ Winckel, “Buitenland. Rusland. Een vloek uitgesproken.”, *De Heraut* van de gereformeerde kerken, no. 1352 (29 november 1903), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883101:00001>.

van de Armeense bevolking in het Russische rijk trachtte te neutraliseren.

Volgens het bericht vond het symbolische protest van de patriarch brede navolging onder Armeense gelovigen. Hoewel gewelddadig verzet werd onderdrukt en de rust voorlopig leek hersteld, werd de maatschappelijke onrust verder aangewakkerd door een moordaanslag op vorst Golitsyn, de generaal-gouverneur van de Kaukasus, die verantwoordelijk werd gehouden voor de “kerkroof”.

De situatie van de Armeniërs in Rusland moet worden begrepen in het licht van een breder patroon van vervolging aan beide zijden van de Ottomaans-Russische grens. Terwijl de Armeense gemeenschappen onder Russische heerschappij hun religieuze en culturele instellingen zagen ondermijnd, werden hun geloofsgenoten in het Ottomaanse rijk systematisch slachtoffer van geweld en massamoord. Winckel wijst op de schrijnende parallel: “De Armeniërs hebben het wel zwaar. De Turksche regeering liet er van hen, die onder haar gebied wonen, duizenden bij duizenden vermoorden.” Deze formulering verwijst naar de massamoorden op Armeniërs in het Ottomaanse rijk in de jaren 1894–1896, ook wel bekend als de Hamidische slachtingen, die als een directe voorafschaduw van de Armeense genocide van 1915 kunnen worden beschouwd.¹⁶⁷

De duale onderdrukking van de Armeense Kerk – enerzijds via politieke en culturele assimilatie in Rusland, anderzijds via fysiek geweld en vernietiging in het Ottomaanse rijk – maakt duidelijk hoezeer de Armeens-Apostolische Kerk in de late negentiende en vroege twintigste eeuw werd bedreigd in haar bestaan. Deze ontwikkelingen tonen aan dat de Armeense genocide van 1915 niet op zichzelf stond, maar werd voorafgegaan door decennia van repressie, onderdrukking en marginalisering, zowel vanuit het Ottomaanse

¹⁶⁷ Ahsan I. Butt, *Secession and Security: Explaining State Strategy against Separatists* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2017), p. 125–62, <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt1w0d9w9.9>. Zie ook: Selim Deringil, “‘The Armenian Question Is Finally Closed’: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897,” *Comparative Studies in Society and History* 51, no. 2 (2009): p. 344–71, <http://www.jstor.org/stable/40270330>.

rijk als Rusland.

4.5 Sekten en bewegingen

4.5.1 Inleiding

De Heraut besteedde ook aandacht aan de houding van de Russisch-Orthodoxe Kerk tegenover ander religieuze minderheden en sekten in Rusland. Twee groeperingen komen regelmatig terug in de berichtgeving van Winckel: de oudgelovigen (raskolniks) en de stundisten.

Deze alinea onderzoekt de door *De Heraut* genoemde oorzaken van sektegroei in Rusland (§4.5.2) en de relatie tussen de Russisch-Orthodoxe Kerk en de oudgelovigen (§4.5.3) en stundisten (§4.5.4).

4.5.2 Oorzaken van sektegroei

De Heraut gaf verschillende verklaringen voor de opkomst van sekten in Rusland. Abraham Kuyper zag hierin allereerst een theologische oorzaak. Hij stelde dat de mystieke aanleg binnen de Russisch-Orthodoxe Kerk mede voortkwam uit de afwijzing van het filioque in de geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel (381). Waar de Westerse Kerk beleed dat de Heilige Geest uitging van zowel de Vader als de Zoon, hield de Oosters-Orthodoxe Kerk vast aan de oorspronkelijke formulering: de Geest gaat alleen uit van de Vader. Kuyper waarschuwde dat deze benadering losgezongen mystiek kon bevorderen, wat kon leiden tot geestdrijverij en sektarisme, vergelijkbaar met de Wederdopers in de 16e eeuw.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Zie: Kuyper, "Geen titel", *De Heraut*, no. 624 (8 december 1889), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828154:00001>. Zie ook: Kuyper, "Mysticisme", *De Heraut*, no. 1169 (20 mei 1900), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001864074:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Het sektewezen in Rusland", *De Heraut*, no. 736 (31 januari 1892), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854109:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland.

Naast deze theologische factor speelde volgens *De Heraut* ook onvrede over de staatskerk een cruciale rol in de opkomst van sekten. De Russisch-Orthodoxe Kerk, die nauw verbonden was met de staat, bood volgens critici onvoldoende geestelijke vervulling voor veel gelovigen. Dit stimuleerde de zoektocht naar alternatieve religieuze bewegingen. Ironisch genoeg leidde de repressie van sekten vaak tot het tegenovergestelde effect: het versterkte hun aantrekkingskracht.¹⁶⁹

Ook de economische en sociale omstandigheden speelden een rol in de verspreiding van sekten. Winckel wees er geregeld op dat de erbarmelijke leefomstandigheden van boeren en arbeiders hen extra vatbaar maakten voor religieuze bewegingen die een beter en rechtvaardiger leven beloofden. Economische crises en sociale ongelijkheid vormden dus een belangrijke voedingsbodem voor nieuwe religieuze stromingen.¹⁷⁰

Tot slot speelden Duitse, Zweedse en Engelse zendelingen een actieve rol in de verspreiding van sektarische bewegingen binnen Rusland. Hun piëtistische benadering en bijbelverspreiding vonden weerklank bij delen van de bevolking.¹⁷¹

Pobedonoszef", *De Heraut*, no. 1248 (1 december 1901), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001864153:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Toestand der Grieksche kerk en van het Russische volk", *De Heraut*, no. 791 (19 februari 1893), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840008:00001>. Winckel, "Buitenland. Rusland. Toestanden op kerkelijk gebied.", *De Heraut*, no. 1059 (10 april 1898), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857119:00001>.

¹⁶⁹ Zie: Winckel, "Gemengd Nieuws", *De Heraut*, no. 358, (2 november 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836044:00001>, Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Weder eene nieuwe secte.", *De Heraut*, no. 879 (28 oktober 1894), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840096:00001>, Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Een nieuw proces tegen de Stundisten.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1359 (17 januari 1904), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883108:00001e>.

¹⁷⁰ Winckel, "Buitenland. Rusland. Het sektewezen in Rusland", *De Heraut*, no. 736 (31 januari 1892), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854109:00001>,

¹⁷¹ Winckel, "Gemengd Nieuws", *De Heraut*, no. 358, (2 november 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836044:00001>, Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. De predikant Dalton over het Stundisme", *De Heraut*, no. 1005 (28 maart 1897), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857065:00001>, Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Een nieuw proces tegen de Stundisten.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1359 (17 januari 1904), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883108:00001e>. Zie ook: Winckel, "Gemengd nieuws, de oorsprong der stundisten", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1494 (19 augustus 1906), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867087:00001>.

4.5.3 Oudgelovigen

De oudgelovigen (*raskolniks*), waren een afsplitsing van de Russisch-Orthodoxe Kerk die in de 17e eeuw was ontstaan als reactie op de liturgische hervormingen van patriarch Nikon (1605-1685). Nikon streefde naar uniformiteit met andere Oosters-Orthodoxe Kerken en voerde kleine maar ingrijpende wijzigingen door, zoals het maken van het kruisteken met drie in plaats van twee vingers, de introductie van drie dwarsbalken op het kruis en aanpassingen in de liturgie. Voor veel gelovigen betekenden deze veranderingen een breuk met de heilige traditie en werden zij als ketterij beschouwd.¹⁷²

De weerstand tegen de staatskerk werd verder versterkt door de kalenderhervorming van Peter de Grote (1672-1725), waarbij het kerkelijke nieuwjaar werd verplaatst van september naar januari.¹⁷³ De oudgelovigen verwierpen de hervormingen, zagen de staatskerk als Babylon en beschouwden de tsaar als afvallig. Winckel schrijft: "Als een orthodoxe gelovige bij het Paaschfeest hem toeriep: "Christus is opgestaan", antwoordden zij boos: "Ja, onze Christus is opgestaan, niet die van jullie."¹⁷⁴ De oudgelovigen kregen te maken met zware vervolgingen. Zonder bisschoppen en nieuwe wijdingen werd hun positie kwetsbaar. Velen werden verbannen, ondergronds gedreven of ter dood gebracht.¹⁷⁵

In de loop der eeuwen verzachtte de houding van kerk en staat tegenover de

¹⁷² Winckel, "Buitenland. Rusland. Uit het rijk der czaren.", *De Heraut*, no. 794 (12 maart 1893), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840011:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Toestanden op kerkelijk gebied.", *De Heraut*, no. 1059 (10 april 1898), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857119:00001>.

¹⁷³ Winckel, "Buitenland. Rusland. Uit het rijk der czaren.", *De Heraut*, no. 794 (12 maart 1893), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840011:00001>.

¹⁷⁴ Winckel, "Buitenland. Rusland. Toestanden op kerkelijk gebied.", *De Heraut*, no. 1059 (10 april 1898), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857119:00001>.

¹⁷⁵ Winckel, "Gemengd Nieuws", *De Heraut*, no. 358, (2 november 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836044:00001>, Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. De predikant Dalton over het Stundisme", *De Heraut*, no. 1005 (28 maart 1897), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857065:00001>, Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Een nieuw proces tegen de Stundisten.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1359 (17 januari 1904), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883108:00001e>.

oudgelovigen. In 1883 meldde *De Heraut* dat tsaar Alexander III hen gewetensvrijheid verleende, beperkte toegang tot overheidsfuncties gaf en vrij reizen toestond, mits zij de staatskerk niet ondermijnden.¹⁷⁶ Onder Nicolaas II kregen zij zelfs economische invloed. In *De Heraut* van 11 juni 1905 werd bericht dat rijke oudgelovigen de tsaar een lening van één miljard roebel verstrekten om de oorlog tegen Japan te financieren.¹⁷⁷

De Heraut schreef ook over de aanzienlijke verschillen binnen de raskolniks, en onderscheidde drie hoofdgroepen: 1. popovtsy, zij accepteerden de priesters uit de staatskerk en erkenden de sacramenten. Zij stonden het dichtst bij de Russisch-Orthodoxe Kerk. 2. pespopovtsy, zij verwierpen priesters en sacramenten en hielden slechts een eenvoudige liturgie in stand. 3. philippovtsy, zij vormden een radicale stroming waarin collectieve zelfmoord als een vorm van heilsverwerving werd beschouwd.¹⁷⁸

Het precieze aantal oudgelovigen was moeilijk vast te stellen. Winckel wees erop dat officiële schattingen spraken van anderhalf miljoen leden. Hij vermoedde echter dat de werkelijke aantallen veel hoger lagen. De Russisch-orthodoxe geestelijkheid zou hun omvang bewust lager inschatten.¹⁷⁹

Winckel nam een ambivalente houding aan richting de oudgelovigen. Enerzijds bekritiseerde hij hun rigiditeit, fanatisme en extremisme, met name de neiging tot zelfdoding. Anderzijds toonde hij respect voor hun standvastigheid, gemeenschapszin en trouw aan hun overtuigingen, ondanks eeuwen van vervolging.¹⁸⁰

Deze sympathie kan voortgekomen zijn uit een gevoel van lotsverbondenheid. De Nederlandse Hervormde Kerk was geen staatskerk, maar wel nauw verbonden met het

¹⁷⁶ Winckel, "Buitenland. Rusland. *De Heraut*, no. 292 (29 juli 1883), p. 1,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001871134:00001>.

¹⁷⁷ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut* van de gereformeerde kerken, no. 1432 (11 juni 1905), p. 3,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867024:00001>.

¹⁷⁸ Winckel, "Buitenland. Rusland. Uit het rijk der czaren.", *De Heraut*, no. 794 (12 maart 1893), p. 3-4,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840011:00001>.

¹⁷⁹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Uit het rijk der czaren.", *De Heraut*, no. 794 (12 maart 1893), p. 3-4,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840011:00001>.

¹⁸⁰ Winckel, "Buitenland. Rusland. Uit het rijk der czaren.", *De Heraut*, no. 794 (12 maart 1893), p. 3-4,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840011:00001>.

koningshuis. De gereformeerden uit de Afscheiding (1834) en Doleantie (1886) verzetten zich tegen inmenging van het koningshuis en de synodale structuur van de Nederlandse Hervormde Kerk. Ze streefden naar herstel van de Dordtse Kerkorde (1619).

4.5.4 Stundisten

Volgens Winckel waren de stundisten een 19e-eeuwse religieuze beweging die voortkwam uit het Duitse piëtisme. De beweging ontstond in de Duitse kolonie Rohrbach bij Odessa (het huidige Oekraïne), waar Duitse kolonisten onder leiding van predikant Bonekemper geregeld "stunden" (gebedssamenkomsten) hielden naast de reguliere kerkdiensten. De nadruk lag op persoonlijke bijbelstudie, gebed en een sobere levensstijl. Deze bijeenkomsten trokken ook lokale boeren aan. De Duitse stundisten accepteerden hun aanwezigheid onder de voorwaarde dat zij lid bleven van de Russisch-Orthodoxe Kerk.¹⁸¹

Een belangrijke factor in de groei van het stundisme was de invloed van het Russische en Britse Bijbelgenootschap, die actief bijbels en andere religieuze teksten verspreidden.¹⁸² Ondanks de formele verbondenheid met de staatskerk, beschouwden de Russisch-Orthodoxe Kerk en de staat de beweging als een bedreiging. De stundisten werden beschuldigd van revolutionaire ideeën, zoals het communisme, en ondermijning van de staatskerk. De overheid nam harde maatregelen: arrestaties, boetes en verbanningen kwamen veelvuldig voor.¹⁸³

¹⁸¹ Winckel, "Gemengd nieuws, de oorsprong der stundisten", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1494 (19 augustus 1906), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867087:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Een nieuw proces tegen de Stundisten.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1359 (17 januari 1904), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883108:00001e>.

¹⁸² Winckel, "Buitenland. Rusland. De predikant Dalton over het Stundisme", *De Heraut*, no. 1005 (28 maart 1897), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857065:00001>,

¹⁸³ Winckel, "Buitenland. Rusland. Een nieuw proces tegen de Stundisten.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1359 (17 januari 1904), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883108:00001e>.

In *De Heraut* van 18 januari 1885 beschreef Winckel een rechtszaak in Odessa tegen een stundistische boer, die publiekelijk orthodoxe iconen had bestempeld als afgodsbeelden en het vereren ervan als afgoderij.¹⁸⁴ De periode van de zwaarste vervolgingen vond plaats onder Alexander III, waarin ook baptisten zich met de stundisten begonnen te verbinden, wat binnen de beweging tot verdeeldheid leidde.¹⁸⁵ In *De Heraut* wordt beschreven dat vanaf 1895 het besef groeide binnen de Russisch-Orthodoxe Kerk dat geweld de stundisten niet zou terugbrengen naar de Moederkerk. Er werd gepleit voor zendingswerk onder de stundisten: twee goede studenten zouden per jaar op de priesteropleiding worden voorbereid om hen te bekeren, mits zij niet alleen theologisch onderlegd waren, maar ook geliefd bij het volk.¹⁸⁶

In januari 1899 meldde de *Quarterly Reporter of the German Baptist Mission* dat tsaar Nicolaas II een direct bevel had uitgevaardigd om de vervolging van stundisten stop te zetten en hen volledige godsdienstvrijheid te verlenen. Dit besluit volgde op een petitie, die hij had ontvangen tijdens een verblijf in Kopenhagen. *De Heraut* uitte de hoop dat fanatieke aanhangers van de staatskerk het besluit niet alsnog zouden terugdraaien.¹⁸⁷

Winckel had een genuanceerde visie op de stundisten. Hij waardeerde hun oprechte geloofsbeleving, bijbelstudie en evangelieverkondiging, en hoopte na de eerste Russische Revolutie (1905) op de vorming van een Russisch-Evangelische Kerk die zich tegen revolutionaire krachten zou verzetten.¹⁸⁸ Tegelijkertijd begreep hij ook de Russische overheid, die vreesde dat het stundisme revolutionaire elementen bevatte. Hij trok een

¹⁸⁴ Winckel, "Gemengd nieuws.", *De Heraut*, no. 369 (18 januari 1885), p. 3,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836055:0000>.

¹⁸⁵ Winckel, "Gemengd nieuws. De oorsprong der stundisten", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1494 (19 augustus 1906), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867087:00001>

¹⁸⁶ Winckel, "Rusland. Maatregelen tegen de Stundisten", *De Heraut*, no. 889, (6 januari 1895), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840106:00001>.

¹⁸⁷ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 1140 (29 oktober 1899), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001864044:00001>.

¹⁸⁸ Winckel, "Gemengd nieuws, de oorsprong der stundisten", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1494 (19 augustus 1906), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867087:00001>.

parallel met de wederdopers, die zowel godzalige lieden als oproerkraaiers telden.¹⁸⁹

4.6 Heiligverklaring van Johannes Hus

In *De Heraut* van 13 juli 1902 meldde Winckel een opmerkelijk bericht: de Russisch-Orthodoxe Kerk overwoog de heiligverklaring van Johannes Hus (c. 1370-1415). Hus, een Praagse priester, had de leer van de Engelse reformator John Wycliffe (c.1330-1384) verspreid en noemde de paus de antichrist. In 1415 werd hij als ketter verbrand, waarna hij, volgens *De Heraut*, uitgroeide tot een nationale held in Bohemen en Hongarije.

Volgens Winckel had deze mogelijke heiligverklaring meerdere achterliggende motieven. Enerzijds had het evangelie Bohemen oorspronkelijk bereikt via Griekse zendelingen, en behoorden de Bohemers en Moraviërs, net als de Russen, tot de Slavische stam. De erkenning van Hus zou de terugkeer van deze volken naar de Oosters-Orthodoxe Kerk kunnen bevorderen. Anderzijds vermoedde Winckel ook een politiek motief achter deze stap, waarmee Rusland zijn invloed in Centraal-Europa wilde versterken.¹⁹⁰

4.7 Joden

De vervolging van joden in het Russische keizerrijk krijgt grote aandacht. De artikelen hierover werden geschreven door Van Schelven, Hoogenbirk en Winckel.

Het eerste relevante artikel verscheen op 13 juni 1880, waarin Van Schelven de bekering van Vladimir van Kiev (956-1050) tot het christendom beschreef. Volgens hem hadden joden gehoopt dat Vladimir zich zou bekeren tot het Jodendom, maar hij zou hebben

¹⁸⁹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Een nieuw proces tegen de Stundisten.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1359 (17 januari 1904), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883108:00001e>.

¹⁹⁰ Winckel, "Gemengd nieuws. Zal Johannes Hus heilig verklaard worden?", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1280 (13 juli 1902), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883029:00001>.

gekozen voor het christendom omdat hij zich niet wilde aansluiten bij een volk dat door God verlaten en veroordeeld was.¹⁹¹

Dit anti-joodse sentiment keerde ook terug in andere berichtgeving. Hoogenbirk meldde een jaar later dat Russische joden de tsaar om bescherming hadden gevraagd tegen gewelddadige pogroms. De Russische regering stelde echter dat de maatregelen niet specifiek tegen joden waren gericht, maar onderdeel waren van een bredere campagne tegen nihilisme en politieke onrust. Tegelijkertijd signaleerde Hoogenbirk internationale bezorgdheid: Engelse joden richtten zich tot de Britse regering om druk uit te oefenen op Rusland, en er werden wereldwijd hulpacties opgezet. Hoogenbirk neemt een dubbel houding in richting de vervolging van joden. Enerzijds zag hij de Russisch-Orthodoxe Kerk als drijvende kracht achter de vervolgingen, hij wees echter ook op de sociaaleconomische invloed van joden die als een oorzaak gezien moest worden van de vijandigheid. Joodse gemeenschappen zouden door hun economische macht en snelle rijkdom woede hebben opgewekt, niet alleen in Rusland, maar ook elders.¹⁹²

Ook Winckel deelde deze mening. In *De Heraut* van 4 juni 1882 stelde hij dat de vervolgingen niet primair religieus gemotiveerd waren, maar voortkwamen uit de economische afhankelijkheid van de Russische bevolking van Joodse handelaren en geldschietters. Hoewel hij de gewelddadige aanvallen veroordeelde, vond hij dat de eenzijdige slachtofferrol van joden in westerse media te ongenueanceerd werd gepresenteerd.¹⁹³

De berichtgeving in *De Heraut* over systematische deportaties en economische uitsluiting van joden in Rusland nam toe vanaf 1891. Op 1 januari 1893 schreef Winckel

¹⁹¹ Van Schelven, "Inwendige zending. De Kerk van Rusland. Haar geschiedenis, toestand en invloed.", *De Heraut*, no. 131 (13 juni 1880), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001881024:00001>.

¹⁹² Hoogenbirk, "Uitwendige Zending. De Jodenvervolgingen", *De Heraut*, no. 183 (26 juni 1881), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001871026:00001>.

¹⁹³ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 639 (23 maart 1890), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854012:00001>. zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Vervolging van Lutherschen. Verdrijving van Joden.", *De Heraut*, no. 701 (31 mei 1891), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854074:00001>.

echter dat de uitzettingen minder strikt werden uitgevoerd dan verwacht, omdat rijke Joodse financiers, “stamgenoten” zoals baron Hirsch en Rothschild, hun invloed hadden aangewend. Zij probeerden een grootscheepse emigratie te organiseren die binnen 25 jaar voltooid moest zijn. De meeste Russische joden vertrokken ondertussen naar de Verenigde Staten en Palestina. Pogingen om Joodse kolonies in Argentinië te stichten mislukten volgens Winckel echter grotendeels.¹⁹⁴

In 1894 werd gemeld dat de procureur generaal van de Russisch-Orthodoxe Kerk de Joodse invloed in het Russische keizerrijk als minder gevaarlijk beschouwde dan die van lutheranen en andere protestanten. Winckel concludeerde daaruit dat dit slechte vooruitzichten waren, aangezien joden al zwaar werden vervolgd.¹⁹⁵

Op 11 juni 1905 schreef Winckel dat joden de enige groep waren die in Rusland nog geen volledige gewetensvrijheid genoten. Tegelijkertijd citeerde hij een Amerikaanse bron, die beweerde dat joden in grote steden steeds meer vrijheid kregen, terwijl in dorpen de angst voor pogroms voortduurde. Winckel sprak zich uit voor algemene gewetensvrijheid voor joden.¹⁹⁶

De berichtgeving over jodenvervolging in Rusland in *De Heraut* weerspiegelde een dubbele houding. Hoogenbirk en Winckel veroordeelden de vervolgingen, maar zagen joden tegelijkertijd als deels verantwoordelijk voor de vijandigheden die ze ondervonden, met name vanwege hun economische positie. Ook de rol van de Russisch-Orthodoxe Kerk werd dubbelzinnig gepresenteerd: enerzijds werd zij beschreven als aanstichter van de pogroms, anderzijds werd de economische onrust als primaire oorzaak van de vervolgingen aangewezen. De visie van *De Heraut* werd treffend samengevat door

¹⁹⁴ Winckel, “Rusland. Veranderde houding der Russische regeering tegenover Lutherschen en Joden”, *De Heraut*, no. 784 (1 januari 1893), p. 8, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840001:00005>.

¹⁹⁵ Winckel, “Buitenland. Rusland. Verslag van de handelingen der Heilige Synode”, *De Heraut*, no. 847 (18 maart 1894), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840064:00001>.

¹⁹⁶ Winckel, “Gemengd nieuws”, *De Heraut* van de gereformeerde kerken, no. 1432 (11 juni 1905), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867024:00001>.

Winckel, die schreef: "*Er komt een zwaar oordeel over Abraham's nakroost naar het vlees, en Ruslands keizer brengt een oordeel over zijn land.*"¹⁹⁷ Deze uitspraak bevatte meerdere lagen: joden werden niet als het geestelijke nageslacht van Abraham beschouwd, alleen het vleselijke. Daarnaast ontvangt men een zwaar oordeel. Tegelijkertijd werd ook de tsaar verantwoordelijk gehouden voor de crisis in Rusland, waarmee werd erkend dat de vervolgingen niet alleen op de joden zelf terug te voeren waren.

4.8 Nihilisme

Niet minder dan 17 keer besteedde *De Heraut* aandacht aan de opkomst van het nihilisme als diepere oorzaak van de repressie van gewetensvrijheid door de Russisch-Orthodoxe Kerk. Het nihilisme werd beschouwd als een bedreiging voor altaar, troon en eigendom en werd door zowel de Russische staat als de kerk gezien als een revolutionaire ideologie die de fundamenteën van de samenleving ondermijnde.

De *nihilistische beweging* ontstond in de 19e eeuw, onder het bewind van tsaar Alexander II. Aanvankelijk had het nihilisme vooral betrekking op de intellectuele elite: studenten, schrijvers en kunstenaars die zich verzetten tegen de macht van de keizer, kerk en aristocratie.¹⁹⁸ Ivan Toergenev (1818-1883) introduceerde de term in zijn roman *Vaders en zonen* (1862), waarin nihilisten werden beschreven als een nieuwe generatie die alle traditionele autoriteit verwierp.¹⁹⁹ Het nihilisme radicaliseerde echter snel. De Russische prins en anarchist Peter Kropotkin, duidde het nihilisme als "het symbool van de strijd tegen alle vormen van tirannie, hypocrisie en kunstmatigheid, en voor individuele

¹⁹⁷ Winckel, "Buitenland. Rusland. Vervolging van Lutherschen. Verdrijving van Joden.", *De Heraut*, no. 701 (31 mei 1891), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854074:00001>.

¹⁹⁸ "Nihilism," *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/nihilism>.

¹⁹⁹ K. Petrov, "'Strike Out, Right and Left!': A Conceptual-Historical Analysis of 1860s Russian Nihilism and Its Notion of Negation," *Studies in East European Thought* 71 (2019): p. 73–74, <https://doi.org/10.1007/s11212-019-09319-4>.

vrijheid.”²⁰⁰ In conservatieve kringen werd het echter vooral geassocieerd met revolutie, anarchie en terrorisme.²⁰¹ De bekende schrijver Dostojewski betoogde bijvoorbeeld dat het nihilisme een paradox was. Absolute ontkenning of verwerping zou volgens hem altijd leiden tot zelfverloochening, en de dood.²⁰²

De Zweedse historicus Kristian Petrov betoogde in 2019 dat nihilisme aanvankelijk draaide om persoonlijke autonomie, seksuele bevrijding en solidariteit met de armen, maar door revolutionaire aanslagen, waaronder de moord op Alexander II in 1881, kreeg het begrip een negatieve connotatie.²⁰³ Gezien de antirevolutionaire oriëntatie van *De Heraut* is het logisch dat het weekblad het nihilisme als een gevaar beschouwde. Groen van Prinsterer (1801-1876) had felle kritiek geleverd op de Franse Revolutie met haar principes van vrijheid, gelijkheid en broederschap die fundamenteel in strijd waren met christelijke waarden. Revolutie was volgens hem een afwijzing van het Goddelijke gezag en verving deze met een op de mens gerichte rationaliteit, wat leidt tot morele en sociale chaos. Volgens Groen is er in de geschiedenis altijd een geest van revolutie en rebellie tegen God aanwezig. Zij keert zich tegen het door God bepaalde kosmisch-historische doel van het evangelische proces dat leidt tot de verheerlijking van de heerschappij van Christus.²⁰⁴

Op 4 mei 1879 waarschuwde een onbekende auteur in *De Heraut* dat de nihilistische onrust in Rusland toenam. Hij sprak zijn hoop uit dat het evangelie de beweging zou kunnen keren, méér dan welke politiemaatregel dan ook.²⁰⁵

Een jaar later schreef Winckel dat de Russische staat – onder leiding van generaal Loris-

²⁰⁰ “Nihilism,” *Encyclopaedia Britannica*.

²⁰¹ “Nihilism,” *Encyclopaedia Britannica*.

²⁰² Petrov, “Strike Out, Right and Left!”, p. 73-74.

²⁰³ Petrov, “Strike Out, Right and Left!”, p. 76-77.

²⁰⁴ J.A. Schlebusch, “Democrat or traditionalist? The epistemology behind Groen van Prinsterer’s notion of political authority”, *Journal for Christian Scholarship* (2020), p. 114-115 en 120-124, <https://pubs.ufs.ac.za/index.php/tcw/article/view/527/482>.

²⁰⁵ “Inwendige zending”, *De Heraut*, no. 73 (4 mei 1879), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001848073:00001>.

Melikov – de strijd tegen de nihilisten voortvarend aanging, maar dat de Russisch-Orthodoxe Kerk geen schuld erkende en de onrust ten onrechte toeschreef aan rooms-katholieken en protestanten. Volgens Winckel richtte de kerk zich op een verkeerde vijand en moest ze zich in plaats daarvan richten op de echte wortel van het nihilisme; het ongeloof. Dat kon groeien door de dorre staat van de kerk.²⁰⁶

Op 11 maart 1883 stelde Winckel vast dat de Russische politiek de morele ontwrichting in het land niet meer de baas was. Winckel vreesde dat de vervolgingen van groeperingen buiten de Russisch-Orthodoxe Kerk het nihilisme alleen maar zouden aanwakkeren.²⁰⁷ Ook Van Schelven was deze mening al eerder toegedaan.²⁰⁸ De Russisch-Orthodoxe Kerk positioneerde zich als een bolwerk tegen nihilisme. In *De Heraut* van 25 oktober 1891 citeerde Winckel Pobedonostsev, die stelde dat de kerk een kracht was die eerder wilde volksstammen had afgeslagen en nu het nihilisme moest bestrijden.²⁰⁹

Het nihilisme leefde onder studenten. Winckel prees echter de lutherse studenten van de universiteit in Dorpat, het huidige Tartu in Estland. Zij waren de overheid gehoorzaam en lieten zich niet verleiden tot demonstraties. "Het nihilisme kon er geen ingang vinden".²¹⁰

Op 19 februari 1893 geeft Winckel aandacht aan de opvattingen van de Franse historicus Anatole Leroy-Beaulieu, die het nihilisme verbond aan de volksaard van Rusland.

²⁰⁶ Willem F.A. Winckel, "Rusland", *De Heraut*, no. 128 (23-05-1880), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001881021:00001>.

²⁰⁷ Winckel, "Buitenland. Rusland", *De Heraut*, no. 272 (11 maart 1883), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001871114:00001>.

²⁰⁸ Van Schelven, "Inwendige zending. De Kerk van Rusland. Haar geschiedenis, toestand en invloed (slot.)", *De Heraut*, no. 133 (27 juni 1880), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001881026:00001>.

²⁰⁹ Willem, F.A. Winckel, "Buitenland. Rusland. Onderdrukking van de Lutherschen in de Oostzee-provinciën.", no. 423 (31 januari 1886), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836109:00001>. Zie ook: Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 479 (27 februari 1887), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828009:00001>, Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Strijd der Russische regeering tegen de Duitsche elementen des rijks. Het lot der Duitsche prinsessen in Rusland.", *De Heraut*, no. 695 (19 april 1891), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854068:00001>.

²¹⁰ Winckel, "Buitenland. Rusland. Uit de Oostzee-provinciën.", *De Heraut*, no. 538 (15 april 1888), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828068:00001>.

Volgens hem werden Russische boeren gekenmerkt door fatalisme en berusting, deels veroorzaakt door de immense, eentonige steppen en de lange, strenge winters. Dit wereldbeeld kon enerzijds leiden tot diep christelijk geloof, maar anderzijds tot radicale opstandigheid en nihilisme.²¹¹

De Heraut koppelde de opkomst van het nihilisme dus aan de zwakke staat van de Russisch-Orthodoxe Kerk. De kerk wist zich niet tegen het nihilisme te wapenen, en richtte zich op de verkeerde vijanden: religieuze minderheden. *De Heraut* vreesde dat deze repressieve politiek het nihilisme eerder zou versterken dan bestrijden.

4.9 De invloed van Konstantin Pobedonostsev

4.9.1 Inleiding

In 1721 schafte tsaar Peter de Grote het ambt van patriarch binnen de Russisch-Orthodoxe Kerk af en verving deze door een heilige synode. Hiermee werd de kerk onofficieel onder het gezag van de tsaar geplaatst, terwijl de dagelijkse leiding werd toevertrouwd aan een door de tsaar benoemde procureur-generaal.²¹² Hoewel deze procureur-generaal geen stemrecht had in de synode, fungeerde hij feitelijk als hoofd van de kerk,²¹³ en gold hij als het "oog van de tsaar" in kerkelijke aangelegenheden.²¹⁴ In 1723 erkenden ook de overige oosters-orthodoxe patriarchaten deze nieuwe synodale situatie van hun zusterkerk.²¹⁵

In 1880 werd Konstantin Petrovitsj Pobedonostsev (1827-1907) benoemd tot procureur-

²¹¹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Toestand der Grieksche kerk en van het Russische volk", *De Heraut*, no. 791 (19 februari 1893), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840008:00001>.

²¹² Ware, *The orthodox Church*, p. 111.

²¹³ Ware, *The orthodox Church*, p. 111.

²¹⁴ Robert F. Byrnes, *Pobedonostsev: His Life and Thought* (Bloomington: Indiana University Press, 1968), p. 167, <https://muse.jhu.edu/book/94925>.

²¹⁵ Ware, *The orthodox Church*, p. 112.

generaal van de Heilige Synode door tsaar Alexander II. Pobedonostsev was een invloedrijk jurist, filosoof en conservatief denker.²¹⁶ Na de moord op Alexander II in 1881 kreeg hij een nog grotere invloed, aangezien hij de leermeester was van Alexander III en mentor werd van Nicolaas II.²¹⁷

Volgens *De Heraut* speelde Pobedonostsev een centrale rol in de onderdrukking van religieuze minderheden en in de versterking van de Russisch-Orthodoxe Kerk als staatskerk. Zijn optreden werd binnen de berichtgeving gebruikt om de nauwe verwevenheid van kerk en staat in Rusland te illustreren, een kernaspect van de beeldvorming die deze studie onderzoekt.

In de volgende paragrafen wordt geanalyseerd hoe *De Heraut* Pobedonostsevs beleid en invloed beschreef, met aandacht voor een brief van de Evangelische Alliantie (§4.7.2), Zijn reactie hierop (§4.7.3), de perceptie van zijn persoon (§4.7.4), zijn afnemende invloed onder Nicolaas II (§4.7.5), zijn staatsrechtelijke opvattingen (§4.7.6), zijn rol in revolutie en hervormingen (§4.7.7) en de blijvende betekenis van zijn gedachtegoed (§4.7.8).

4.9.2 Brief aan de Evangelische Alliantie

De eerste verwijzing naar Konstantin Pobedonostsev in *De Heraut* betrof een bespreking van een brief van de Evangelische Alliantie aan tsaar Alexander III. In de brief, opgesteld in 1886, werd gepleit voor meer gewetensvrijheid in Rusland.²¹⁸ Winckel schreef al in 1884

²¹⁶ Orlando Figes, *Tragedie van een volk*, p. 33, 45, 49-51, 75, 159. Zie ook: Barry Jones, "Pobedonostsev," in *Dictionary of World Biography*, 10th ed. (Canberra: ANU Press, 2025), 734, <http://www.jstor.org/stable/ji.27024370.20>.

²¹⁷ Winckel, "Buitenland. Rusland. Vervolg en standvastigheid.", *De Heraut*, no. 722 (25 oktober 1891), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854095:00001>, Winckel, "Buitenland. Rusland. Het sektewezen in Rusland", *De Heraut*, no. 736 (31 januari 1892), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854109:00001>, Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Dood van Pobedonossew. Een rede van Stolpyin over conscientievrijheid.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1529 (21 april 1907), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867122:00001>.

²¹⁸ Winckel, "Buitenland. Rusland. De Evangelische Alliantie contra den Procureur van de H. Synode, Pobedonostzeff", *De Heraut*, no. 581 (10 februari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828111:00001>.

dat het Frans kerkblad *Le Christianisme* had gesuggereerd dat de Evangelische Alliantie zich zou moeten inzetten voor de gewetensgevangenen in Rusland. Mede vanwege de dynastieke banden tussen protestantse vorstenhuizen in Duitsland, Engeland en Denemarken en het Russische hof zouden er dingen kunnen veranderen.²¹⁹ De Evangelische Alliantie had eerder, in 1865, via Otto von Bismarck (1815-1898) geprobeerd de Russische regering te bewegen tot een mildere houding ten aanzien van religieuze minderheden. Bismarck kreeg echter het advies van Russische diplomaten om een afwachtende houding aan te nemen.²²⁰

In de brief van de Evangelische Alliantie werd gewezen op de welwillende houding van de voorgangers van Alexander III, Nicolaas I en Alexander II, jegens religieuze minderheden. Hij werd eraan herinnerd dat Alexander II in 1864 enkele beperkende maatregelen had opgeheven, zoals de strenge regels rond gemengde huwelijken tussen orthodoxen en lutheranen in de Baltische provincies en de vervolging van protestantse predikanten. De organisatie uitte haar bezorgdheid over het feit dat deze versoepelingen opgeheven leken te zijn.

Pas in augustus 1887 werd de opgestelde brief persoonlijk aan de tsaar overhandigd tijdens een bezoek aan Kopenhagen. Winckel schreef: "Hoe men ook moet denken over de Evangelische Alliantie, een iegelijk die haar arbeid volgt, moet toestemmen dat zij overal moedig voor de vrijheid van consciëntie, waar die aangerand werd, in de bres sprong".²²¹

De officiële reactie van de tsaar werd vervolgens opgesteld door Pobedonostsev.²²² In

²¹⁹ Winckel, "Gemengd Nieuws", *De Heraut*, no. 348, (24 augustus 1884), p. 1,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836034:00001>

²²⁰ Winckel, "Buitenland, Rusland, Vervolging van de Lutherschen in de Oostzee-provinciën", *De Heraut*, no. 429 (14 maart 1886), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836115:00001>.

²²¹ Winckel, "Buitenland. Rusland. De Evangelische Alliantie contra den Procureur van de H. Synode, Pobedonostzeff", *De Heraut*, no. 581 (10 februari 1889), p. 3,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828111:00001>.

²²² Winckel, "Buitenland. Rusland. De Evangelische Alliantie contra den Procureur van de H. Synode, Pobedonostzeff", *De Heraut*, no. 581 (10 februari 1889), p. 3,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828111:00001>.

zijn brief stelde hij dat Alexander III handelde in lijn met zijn voorgangers en dat Rusland volledige geloofsvrijheid garandeerde. Hij nuanceerde echter het westerse begrip van religieuze vrijheid en stelde dat dit niet gelijkstond aan het recht om elke geloofsovertuiging vrijelijk te propageren. Kortom, in Rusland mocht iedereen zijn eigen godsdienst belijden, maar proselitisme was niet toegestaan.

Volgens Pobedonostsev was de situatie in de Baltische provincies daarnaast complexer dan de Evangelische Alliantie deed voorkomen. De daar gevestigde Duitse elite, die historisch verbonden was met de lutherse kerk, zou zich verzetten tegen de Russische staat en bewust verhinderen dat de lokale bevolking zich aansloot bij de Russisch-Orthodoxe Kerk. Hij beschuldigde hen ervan het nationale belang te ondermijnen. Opvallend was dat Pobedonostsev vaderland en kerk in één adem noemt. Toenadering zoeken tot het vaderland stond voor hem gelijk aan verbonden zijn met de Russisch-Orthodoxe Kerk.

Vervolgens werkte Pobedonostsev zijn visie op de geschiedenis uit. Hij stelde dat het Gods bedoeling was dat Oost en West een eigen christelijke weg zouden gaan door de geschiedenis. Het was Ruslands heilige roeping om de "twee delen van de wereld in evenwicht te houden, zich noch tot het ene, noch tot het andere te buigen, totdat Gods vinger het moment zou aanwijzen waarop het Oosten en het Westen elkaar eindelijk in vrede zouden ontmoeten in de gemeenschappelijke christelijke beschaving". Rusland beschermde het Westen zelfs tegen de barbaren en de Islam. Wat Rusland in haar "humanitaire taak" krachtig maakte was "de onafhankelijkheid en energie van haar nationale geest, gevoed door het geloof, dat geheiligd en versterkt werd in de schoot van de orthodoxe kerk. Uit dit orthodoxe geloof heeft Rusland zijn levensbeginsel geput, waaraan het zijn heil dankt."

Omdat de Russisch-Orthodoxe Kerk zo verweven is met de Russische ziel, en de bron vormt van haar nationale kracht, moest de staat, volgens Pobedonostsev, alles weren wat de orthodoxe kerk en het nationale bestaan zou kunnen bedreigen.

Zijn wantrouwen ten aanzien van westerse kerken binnen de Russische staat was diepgeworteld. Hij beschouwde hun aanwezigheid als een instrument van buitenlandse inmenging en verwees naar de kruistochten als historisch bewijs van de westerse onderdrukking van de orthodoxie. Hij hekelde de Rooms-Katholieke Kerk in Polen, die volgens hem de Slavische bevolking in een greep hield, en de Lutherse Kerk in de Baltische provincies, die hij zag als een bastion van Duitse invloed en anti-Russische sentimenten. Volgens hem werkten deze krachten actief tegen de orthodoxie en de Russische staat, en dienden zij bestreden te worden. Pobedonostsev benadrukt dat Rusland nooit vrijheid zal geven voor westerse propaganda. Het zou nooit toestaan dat de orthodoxe kerk van haar kinderen werd beroofd door andere niet-Russische belijdenissen.

De Evangelische Alliantie werd vervolgens hypocrisie en onverdraagzaamheid verweten. Pobedonostsev suggereerde dat men de orthodoxe kerk in het Westen nog steeds verafschuwde zonder haar te kennen en begrijpen, als een eigenaardigheid van de mindere rassen. Daarnaast wees hij ook nog op de vervolging van oosters-orthodoxen in Oostenrijk.

De brief van Pobedonostsev eindigde volgens Winckel met een citaat uit het werk van de Geneefse theoloog en filosoof Ernst Naville (1816-1909) over het eeuwige leven. Hierin stelde Naville dat de christelijke kerken er goed aan zouden doen de strijd van de zestiende eeuw te laten varen, zodat men de strijd zou voeren tegen degenen die het bestaan van God ontkennen en niet tegen hen die God aanbidden.

4.9.3 Receptie brief Pobedonostsev

Hoewel Winckel het oneens was met de inhoud van Pobedonostsevs brief, erkende hij diens talent en zijn effectieve verdediging van het autocratische systeem. Hij vond het bovendien terecht dat Pobedonostsev de westerse landen wees op hun eigen inconsequenties ten aanzien van godsdienstvrijheid. Hoewel zij die vrijheid propageerden,

was het de vraag of hun regeringen deze daadwerkelijk in praktijk brachten.

De brief bleef vervolgens een terugkerend referentiepunt in *De Heraut*. Winckel verwees herhaaldelijk naar dit "helder uiteengezette" en "met groot talent betoogde" document om de visie van de Russisch-Orthodoxe Kerk en de Russische staat op gewetensvrijheid te illustreren.²²³

De openlijke kritiek op de brief werd in de achtereenvolgende weken ook besproken. De meest relevante kritiek kwam van Hermann Dalton. Hij was jarenlang predikant van de Duitse Gereformeerde Kerk in Sint-Petersburg en in Nederland bekend vanwege zijn werk over de Heidelbergse Catechismus, verliet Rusland in 1889 wegens de toenemende repressie door staat en kerk. Hij publiceerde in Berlijn een open brief onder de titel *Tot gewetensvrijheid in Rusland*, waarin hij de onderdrukking van religieuze minderheden hekelde. Dit geschrift zorgde voor opschudding en werd ook in Nederland gelezen.²²⁴ Volgens Winckel toonde Dalton overtuigend aan dat het repressieve systeem niet alleen verwerpelijk was, maar ook politiek onhoudbaar. Het diende slechts de belangen van de conservatieve elite en het vorstenhuis, zonder daadwerkelijke stabiliteit te brengen.²²⁵

Een tweede kritische reactie kwam van de Franse historicus H.J.B. Anatole Leroy-Beaulieu (1842-1912), die in *Revue des deux Mondes* betoogde dat de inperking van religieuze minderheden - rooms-katholieken, protestanten, joden en moslims - symptomatisch was voor de verzwakking van de Russisch-Orthodoxe Kerk. Volgens hem

²²³ Winckel, "Buitenland. Rusland. Nog iets aangaande de geloofsvervolging in Rusland", no. 583 (24 februari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828113:00001>.

Zie ook: Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 606 (4 augustus 1889), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828136:00001>. Winckel, "Buitenland. Rusland. Vervolging en standvastigheid.", *De Heraut*, no. 722 (25 oktober 1891), p.3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854095:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Toestanden op kerkelijk gebied.", *De Heraut*, no. 1059 (10 april 1898), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857119:00001>.

Zie ook: Winckel, "Buitenland. Rusland. Pobedonoszew over de democratie.", *De Heraut*, no. 1090 (13 november 1898), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857150:00001>.

²²⁴ Walter Hollweg, "Dalton, Hermann," in *Neue Deutsche Biographie*, vol. 3 (Berlin: Duncker & Humblot, 1957), p. 72-80.

²²⁵ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 606 (4 augustus 1889), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828136:00001>.

was de onderdrukking van andersdenkenden niet een teken van kracht, maar juist een noodgreep om het tanende gezag van de staatskerk te handhaven. Dit zag hij als het onvermijdelijke gevolg van Pobedonostsevs beleid.²²⁶

De Heraut benoemde deze kritiek met instemming. Het politieke en religieuze absolutisme in Rusland waren geen heilzame weg. Een repressieve koers zou uiteindelijk averechts werken en de positie van de orthodoxie verzwakken.

4.9.4 Visie op Pobedonostsev

Na de briefwisseling met de Evangelische Alliantie wijdde Winckel minstens negentien artikelen aan de ideeën en het beleid van Pobedonostsev. Hij schetste een beeld van een buitengewoon bekwame en intelligente figuur, die zich volledig toewijdde aan de versterking van de Russisch-Orthodoxe Kerk, maar daarbij tevens andere kerken, religies en stromingen actief bestreed.²²⁷

Hoewel Winckel als antirevolutionair begrip had voor Pobedonostsevs inzet tegen revolutionaire dreiging, betreurde hij diens koers. Volgens Winckel richtte hij zijn uitzonderlijke talenten niet op de innerlijke opbouw van zijn eigen kerk, maar op de onderdrukking en uitsluiting van andersdenkenden. In de berichtgeving van *De Heraut* groeide Pobedonostsev gaandeweg uit tot de personificatie van de Russische onderdrukking van religieuze minderheden.²²⁸

Toch nuanceerde Winckel zijn kritiek door ook Pobedonostsevs introspectieve houding

²²⁶ Winckel, "Gemengd nieuws", *De Heraut*, no. 606 (4 augustus 1889), p. 1,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828136:00001>.

²²⁷ Winckel, "Buitenland. Rusland. Het sektewezen in Rusland", *De Heraut*, no. 736 (31 januari 1892), p. 3,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854109:00001>, Winckel, "Buitenland. Rusland. Een

merkwaardig stuk over desecten in Rusland.", *De Heraut*, no. 762 (31 juli 1892), p. 2,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854135:00001>. Winckel, "Buitenland. Rusland. Toestanden

op kerkelijk gebied.", *De Heraut*, no. 1058 (3 april 1898), p. 3,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857118:00001>.

²²⁸ Winckel, "Buitenland. Rusland. Vervolging en standvastigheid.", *De Heraut*, no. 722 (25 oktober 1891), p.3,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854095:00001>.

te belichten. Zo erkende de procureur-generaal volgens Winckel eerlijk de zwakheden binnen zijn eigen kerkelijke traditie. Veel Russische boeren verkeerden volgens Pobedonostsev helaas in religieuze onwetendheid en waren nauwelijks in staat hun geloof tegenover externe kritiek te verdedigen. Tevens prees Pobedonostsev bepaalde kwaliteiten van andere religieuze groeperingen in Rusland. Zoals hun arbeidsethos, maatschappelijke discipline en economische bloei. Hij was kritisch op de Russische volksaard, die hij typeerde als geneigd tot luiheid en overmatig drankgebruik.²²⁹

Door deze genuanceerde weergave bleef Winckels portret van Pobedonostsev niet steken in een karikatuur, maar bood het een indringend beeld van een man die oprecht bezorgd was om de toekomst van zijn volk en kerk, maar wiens strategie uiteindelijk leidde tot verstarring en onderdrukking.

4.9.5 Verminderde invloed

Vanaf 1893 begon Winckel in *De Heraut* te signaleren dat de invloed van Pobedonostsev op het Russische beleid afnam. De strikte maatregelen tegen lutherse predikanten werden versoepeld en het aantal berichten over religieuze vervolgingen nam merkbaar af.²³⁰

De plotselinge dood van tsaar Alexander III in november 1894 betekende een duidelijk keerpunt. Zijn opvolger en zoon Nicolaas II, had weliswaar les gehad van Pobedonostsev, maar leek minder ontvankelijk voor diens invloed. Kort na zijn troonsbestijging liet Nicolaas II de repressieve politiek ten aanzien van religieuze minderheden grotendeels varen: lutherse predikanten werden in ere hersteld, gevangenen kregen gratie en ook de Rooms-Katholieke Kerk in Polen genoot meer vrijheid. Winckel begroette deze

²²⁹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Het sektewezen in Rusland", *De Heraut*, no, 736 (31 januari 1892), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854109:00001>

²³⁰ Winckel, "Rusland. Veranderde houding der Russische regeering tegenover Lutherschen en Joden", *De Heraut*, no. 784 (1 januari 1893), p. 8, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840001:00005>.

ontwikkelingen met de woorden: “De Heere zij geloofd.”²³¹

Na een periode van relatieve stilte, verscheen Pobedonostsev in 1897 opnieuw prominent in de berichtgeving, nu in verband met de excommunicatie van Lev Tolstoj (1828-1910). Pobedonostsev beschuldigde Tolstoj van doctrinaire afwijkingen en initieerde een onderzoek door een commissie van hoge geestelijken. Op hun advies verklaarde de Heilige Synode Tolstoj formeel tot ketter. Winckel berichtte over deze gebeurtenis en speculeerde dat Tolstoj mogelijk naar een klooster of Siberië zou worden verbannen en zijn burgerrechten zou verliezen.²³²

In 1898 meldde *De Heraut* dat Pobedonostsev door Nicolaas II uit zijn ambt als procureur-generaal van de Heilige Synode was ontheven. Toch werd hij later datzelfde jaar nog geciteerd als procureur-generaal, hetgeen leidde tot verwarring. Pas in december 1901 bevestigde Winckel dat eerdere berichtgeving onjuist was geweest.²³³

4.9.6 Staatsrecht

In november 1898 besprak Winckel uitvoerig Pobedonostsevs *Opmerkingen van een Russisch Staatsman*, waarin deze de democratie scherp bekritiseerde.²³⁴ Democratie werd door Pobedonostsev omschreven als “georganiseerde zelfzucht”, een systeem dat omkoperij en opportunisme in de hand werkte en uiteindelijk kon ontaarden in anarchie of de heerschappij van een charismatische despoot. Slechts in Engeland en de Verenigde Staten achtte hij democratie levensvatbaar, dankzij de sterke persoonlijke vorming en

²³¹ Winckel, “Buitenland. Rusland. Verlichting van druk voor de Lutherschen in de Oostzee-provinciën.”, *De Heraut*, no. 887 (23 december 1894), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840104:00001>, Zie ook: Winckel, “Buitenland. Rusland.”, *De Heraut*, no. 888 (30 december 1894), p. 3,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840105:00001>.

²³² Winckel, “Buitenland. Rusland.”, *De Heraut*, no. 997 (31 januari 1897), p. 4,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857057:00001>.

²³³ Winckel, “Buitenland. Rusland. Pobedonoszew”, *De Heraut*, no. 1248 (1 december 1901), p. 3,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001864153:00001>.

²³⁴ Winckel, “Buitenland. Rusland. Pobedonoszew over de democratie.”, *De Heraut*, no. 1090 (13 november 1898), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857150:00001>.

historische instituties van de Angelsaksische volkeren.

Winckel wees er op dat Pobedonostsev de Nederlandse situatie buiten beschouwing had gelaten. In zijn optiek was het juist het calvinisme dat in Amerika, Engeland en Nederland de basis vormde voor constitutionele vrijheden.

Hoewel Winckel parallellen zag tussen Pobedonostsev en Groen van Prinsterer in hun gezamenlijke kritiek jegens de erfenis van de Franse Revolutie, benadrukte hij tevens een fundamenteel onderscheid: Pobedonostsevs pleidooi voor een dominante staatskerk was niet "Groeniaans".²³⁵ Hiermee bedoelde hij dat Groen van Prinsterer zich juist verzette tegen een situatie waarin de overheid één kerk bevoordeelde, door bijvoorbeeld overheidsambten exclusief aan leden van die kerk toe te kennen, predikanten aan universiteiten te benoemen, of financiële steun te verlenen.

4.9.7 Revolutie en hervormingen

De Eerste Russische Revolutie van 1905, die met geweld werd onderdrukt, en de nederlaag in de Russisch-Japanse Oorlog leidden tot een groeiende roep om hervormingen binnen de Russisch-Orthodoxe Kerk. Volgens Winckel verzette Pobedonostsev zich niet principieel tegen veranderingen, maar achtte hij de politieke en maatschappelijke instabiliteit van dat moment ongeschikt voor ingrijpende hervormingen. Hij adviseerde de tsaar zijn hervormingsplannen uit te stellen totdat de rust was weergekeerd. Voor Winckel was dit advies een aanwijzing dat Pobedonostsev nog steeds aanzienlijke invloed aan het hof uitoefende.²³⁶

Niettemin trad Pobedonostsev kort daarna af. *De Heraut* meldde dat hij werd opgevolgd

²³⁵ Winckel, "Buitenland. Rusland. Pobedonoszwe over de democratie.", *De Heraut*, no. 1090 (13 november 1898), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857150:00001>.

²³⁶ Winckel, "Buitenland. Rusland. Een verzoek om reorganisatie der Russische kerk.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1425 (23 april 1905), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867017:00001>.

door Vladimir Sabler (1845-1929), die volgens Winckel een "getrouwe helper" van zijn voorganger was. Dit oordeel leek aan te geven dat de reactionaire factie binnen de Russische machtsstructuren nog steeds stevig verankerd bleef.²³⁷ Winckel bleek echter onjuist geïnformeerd: Sabler zou pas in 1911 daadwerkelijk tot procureur-generaal worden benoemd.²³⁸ Deze foutieve informatie legde het probleem bloot dat Rusland ver weg bleef. Alle informatie bereikte *De Heraut* via indirecte bronnen.

In 1907 overleed Pobedonostsev op tachtigjarige leeftijd. Winckel wijdde een artikel aan zijn overlijden en erkende daarin diens buitengewone talent en blijvende invloed, vooral zijn inzet voor de bescherming van de absolute dominantie van de Russisch-Orthodoxe Kerk tegenover revolutionaire tendensen. Tegelijkertijd merkte hij op dat Rusland zich onder de druk van maatschappelijke veranderingen geleidelijk in een andere richting bewoog, waarin meer ruimte ontstond voor "gewetensvrijheid", hoewel de bevoorrechte positie van de Russisch-Orthodoxe Kerk grotendeels behouden bleef.²³⁹

4.9.8 Evaluatie

Het door Winckel geschetste beeld in *De Heraut* kwam grotendeels overeen met de latere historiografie. In de secundaire literatuur werd Pobedonostsev beschreven als een belezen en intelligente man, die aanzienlijke invloed uitoefende op de laatste twee tsaren van het Russische keizerrijk, met name op Alexander III, terwijl zijn greep op Nicolaas II aanzienlijk afnam. Als overtuigd conservatief-nationalist en pleitbezorger van de autocratie keerde Pobedonostsev zich tegen de hervormingen die onder Alexander II waren ingezet. Hij zag de nauwe verwevenheid van kerk en staat als een noodzakelijke voorwaarde voor het

²³⁷ Winckel, "Gemengd nieuws.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1478 (29 april 1906), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867071:00001>.

²³⁸ Byrnes, *Pobedonostsev, His Life and Thought*, p. 175.

²³⁹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Dood van Pobedonossew. Een rede van Stolpyin over conscientievrijheid.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1529 (21 april 1907), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867122:00001>.

morele en sociale welzijn van de samenleving en beschouwde de Russisch-Orthodoxe Kerk als een instrument om het volk te verheffen tot een hogere christelijke moraal.²⁴⁰ Al deze elementen kwamen ook terug in de artikelen van Winckel.

Winckel refereerde enkele malen aan Pobedonostsevs visie op Rusland als een historisch unieke beschaving, los van West-Europa. Dit idee wordt ook in biografieën vermeld. Pobedonostsev zag Rusland als een natie dat een eigen, unieke “sonderweg” moest volgen.²⁴¹

Minder prominent in Winckels berichtgeving was Pobedonostsevs persoonlijke vroomheid en zijn affiniteit met de gewone gelovigen. Hij publiceerde onder meer *De kerkelijke feestdagen*, een populair boek dat na de val van het communisme in Rusland opnieuw werd uitgegeven. Daarnaast vertaalde hij klassieke christelijke werken, zoals *De navolging van Christus* van Thomas à Kempis, die door tsaar Nicolaas II hoog werd gewaardeerd. Ondanks zijn aristocratische positie geloofde Pobedonostsev dat de ware kerk niet in instituties of hiërarchieën lag, maar in de gelovigen zelf. Tegen het einde van zijn leven citeerde hij goedkeurend de uitspraak van een vriend: “Ik geloof alleen in de parochiekerk”. Hij bekritiseerde de intelligentsia vanwege hun zoektocht naar plezier en perversiteit en hekelde geestelijken die internationale faam vergaarden met ingewikkelde theologische boeken die voor de gewone gelovigen onbegrijpelijk waren.²⁴²

Winckels analyse concentreerde zich vooral op Pobedonostsev als kerkelijk

²⁴⁰ Zie: Byrnes, *Pobedonostsev, His Life and Thought*, p. ix – xii. Zie ook: Antony Polonsky, “The Position of the Jews in the Tsarist Empire, 1881–1905,” in *The Jews in Poland and Russia: Volume II: 1881 to 1914*, Littman Library of Jewish Civilization (Liverpool: Liverpool University Press, 2010), p. 13. Zie ook: Fabian Baumann, “Patriarchs and Patriots: The Rise of Russian Nationalism, 1876–1914,” in *Dynasty Divided: A Family History of Russian and Ukrainian Nationalism* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2023), p. 103, <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctv310vkrf.8>. Zie ook: Joachim Diec, “The Understanding of Human Rights in the Neo-Eurasianist Doctrine,” *Politeja*, no. 71 (2021): 118, <https://www.jstor.org/stable/27107224>. Zie ook: Orlando Figes, *Tragedie van een volk*, p. 33, 45, 49–51, 75, 159. Zie ook: Barry Jones, “Pobedonostsev,” in *Dictionary of World Biography*, 10th ed. (Canberra: ANU Press, 2025), 734, <http://www.jstor.org/stable/ji.27024370.20>.

²⁴¹ Gregory L. Freeze, “Konstantin Pobedonostsev: Law, Religion, and Russian Conservatism,” in *Law and Christian Tradition in Modern Russia*, ed. Paul W. Werth (New York: Routledge, 2022), p. 122. Zie ook: Byrnes, *Pobedonostsev, His Life and Thought*, p. 33, 42, 55, 346–356.

²⁴² Freeze, “Konstantin Pobedonostsev”, p. 117–118, 120.

machthebber, terwijl biografieën ook zijn rol als staatsman en jurist benadrukten. Dit is logisch aangezien *De Heraut* een blad is dat is gericht op kerkelijk nieuws.

In de historische studie rond Pobedonostsev klinken vandaag ook andere stemmen. Zo wilde Gregory Freeze (1945), een expert op het gebied van de Russisch-Orthodoxe Kerk, het beeld van een machtige Pobedonostsev nuanceren en temperen. Hij waarschuwde tegen een karikaturale voorstelling van Pobedonostsev macht en invloed omdat deze vanaf de jaren 1880 al afnam, met uitzondering van een korte opleving rond de troonsbestijging van Nicolaas II. Bovendien wees hij erop dat Pobedonostsev, ondanks zijn reputatie als conservatief machthebber, geen feitelijke leiding had over de kerk en zijn autoriteit in de praktijk beperkt was.²⁴³

Opvallend is de hernieuwde interesse in Pobedonostsev in post-Sovjet Rusland. Zijn werk werd opnieuw uitgegeven en bestudeerd aan universiteiten, met name binnen conservatief-nationalistische kringen. De aanleiding van deze populariteit heeft verschillende redenen: Waar Boris Jeltsin in de jaren negentig welvaart beloofde, ervoeren Russen daarentegen armoede en een verlies aan politieke en militaire invloed. De uitbreiding van de NAVO en westerse invloed leidde vervolgens tot wantrouwen en een antiwesters sentiment. Pobedonostsev gedachtegoed gaf de Russen weer zelfbewustzijn. Conservatieve nationalistes waarden Pobedonostsevs idee dat Rusland een unieke, zelfstandige weg moet volgen, vrij van het Westers imperialisme, en een sterke Russisch-Orthodoxe Kerk.²⁴⁴

In 2023 stelde Mikhail Zygar dat Vladimir Medinsky, de huidige spindoctor van Vladimir Poetin, zich expliciet in de lijn plaatste van conservatieve intellectuelen zoals Pobedonostsev. In 2021, kort voor de oorlog in Oekraïne, schreef Medinsky in een artikel voor Poetin dat het Westen Oekraïne opzettelijk had omgevormd tot een “anti-Russische

²⁴³ Freeze, “Konstantin Pobedonostsev”, p. 113.

²⁴⁴ Freeze, “Konstantin Pobedonostsev”, p. 130-131.

staat", dat Russen en Oekraïners één volk waren en dat Oekraïense soevereiniteit een constructie van de bolsjewieken was. Deze interpretatie werd vervolgens opgenomen in de officiële Russische geschiedenisboeken.²⁴⁵

De bestudering van Pobedonostsev biedt niet alleen inzicht in de verhouding tussen kerk en staat in het Rusland van 1878-1907, maar werpt ook licht op de ideologische grondslagen van het huidige Russische beleid. Winckel wist deze ontwikkelingen met opmerkelijke scherpzinnigheid in *De Heraut* te duiden en maakte zijn lezers deelgenoot van een proces dat tot op heden doorwerkt in de geopolitieke realiteit. Ook vandaag kan de bestudering van het gedachtegoed van Pobedonostsev behulpzaam zijn om de verhouding tussen kerk en staat in het huidige Rusland beter te begrijpen.

4.10 De zonde van de volkskerk

In *De Heraut* leverde ook Abraham Kuyper regelmatig scherpe kritiek op de nauwe vervlechting van kerk en staat in Rusland. Hij noemde die "de zonde van de volkskerk".²⁴⁶

In een artikel van 8 december 1889 wees Kuyper op de ontwakende wereldmacht Rusland, waarin spoorwegen, industrie, kunst en bevolking sterk groeiden. Deze maatschappelijke emancipatie zou, zo voorspelde hij, gepaard gaan met een versterkt religieus bewustzijn, waarbij de Russisch-Orthodoxe Kerk een instrument van de staat zou worden. Hij zag hierin een gevaar voor West-Europa. Rusland zou proberen haar religieuze en politieke invloed westwaarts uit te breiden, met het Russisch-orthodoxe geloof als voertuig. De situatie in Finland, waar de Lutherse Kerk onder druk werd gezet door de staat met steun van de Russisch-Orthodoxe Kerk, beschouwde Kuyper als een

²⁴⁵ Mikhail Zygar, "The Man Behind Putin's Warped View of History", *The New-York Times*, 19 september 2023, <https://www.nytimes.com/2023/09/19/opinion/putin-russia-medinsky.html>.

²⁴⁶ Kuyper, "Geen titel", *De Heraut*, no. 624 (8 december 1889), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828154:00001>.

verontrustend precedent. De Russische regering ontnam de Lutherse Kerk haar zelfstandigheid en bevorderde de Russische invloed via "ontvolking" en religieuze onderdrukking.²⁴⁷ Opvallend aan deze visie is dat Kuyper precies de tegenovergestelde positie innam als Konstantin Pobedonostsev. Waar Pobedonostsev vreesde voor Westerse inmenging die de Russische ziel zou verwarren, is Kuyper juist bang voor een machtig Rusland dat West-Europa zal russificeren.

Het probleem van de zonde van de volkskerk is volgens Kuyper dat: 'Zodra de kerk zich met het staatsbelang identificeert, religie verwordt tot een instrument van onderdrukking'. Kerken die niet samenvallen met het nationale ideaal worden automatisch vijandig bejegend. Kuyper stelde scherp: "De volkskerk leidt tot den brandstapel."²⁴⁸

Volgens Kuyper heeft dit ook in Nederland plaatsgevonden. In de periode rond de Afscheiding van 1834 had de Nederlandse Hervormde Kerk, gesteund door de staat, geweigerd haar leden vrijheid van kerkelijke keuze toe te staan.²⁴⁹

Als het gaat om oecumenische pogingen om tot eenheid te komen met de Russisch-Orthodoxe Kerk, was Kuyper kritisch. Hij legde aan zijn lezers uit dat er kort na de Reformatie, en ook nog recent, geprobeerd is om de Orthodoxe Kerk te laten samensmelten met de Anglicaanse en andere Protestantse kerken. De kerken hadden namelijk veel gemeenschappelijk, en wijzen allen het primaatschap van de bisschop van Rome af. Ook wordt de Russisch-Orthodoxe Kerk door middel van een synode bestuurd. Kuyper concludeert dat de Russisch-Orthodoxe Kerk te veel volkskerk is en dat er ook geopolitieke belangen spelen: "Nu eenmaal Grieksch geloof en Russische politiek slechts twee namen zijn geworden voor één streven, kan het Protestantisme, dat door en door

²⁴⁷ Kuyper, "Geen titel", *De Heraut*, no. 624 (8 december 1889), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828154:00001>.

²⁴⁸ Kuyper, "Geen titel", *De Heraut*, no. 624 (8 december 1889), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828154:00001>.

²⁴⁹ Kuyper, "Collegiaal stelsel. XVII.", *De Heraut*, no. 632 (2 februari 1890), p. 2 en 3. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854005:00001>

Germaansch is, in de groote worsteling die te komen staat, nooit anders dan tegen de Slavische overmacht partij kiezen".²⁵⁰

Zolang kerken verstrengeld bleven met nationale belangen en staatsstructuren, kon echte eenheid volgens hem niet tot stand komen. Een institutionele hereniging achtte hij dan ook prematuur. Pas wanneer kerken zich losmaakten van politieke afhankelijkheden, zou de geestelijke eenheid als vanzelf kunnen ontstaan. De Europese kerken moesten stoppen met "ceaseropapie", een keizer hoofd maken van de kerk. Richting de Nederlandse context merkte Kuyper op dat Koning Willem I, met de beste bedoelingen, zichzelf als soeverein vorst de bevoegdheden had gegeven, om een nieuwe structuur te creëren. Alleen zuchten nog vele kerken daaronder.²⁵¹

Elke kerk moest volgens Kuyper vrij zijn om op eigen confessie te staan, zonder inmenging van overheidswege. Deze gedachte paste geheel in zijn eigen kerkelijke koers: in 1886 had hij met een groep 'dolerenden' de Nederlandse Hervormde Kerk verlaten, een beweging die in 1892 zou leiden tot de vorming van de Gereformeerde Kerken in Nederland, samen met de Christelijke Gereformeerde Kerk.²⁵²

4.11 Conclusie

De Heraut berichtte over de vervolging van religieuze minderheden door de Russisch-Orthodoxe Kerk in een brede historische en politieke context. Het blad positioneerde deze onderdrukking als een instrument van russificatie en staatscontrole, waarbij kerk en staat nauw verweven waren. De aandacht ging vooral uit naar lutheranen in de Baltische

²⁵⁰ Kuyper, "Geen titel", *De Heraut*, no. 624 (8 december 1889), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828154:00001>. , Zie ook: Kuyper, "Geen titel", *De Heraut*, no. 636 (2 maart 1890), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854009:00001>.

²⁵¹ Kuyper, "Pro Rege. XXVI.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1541 (14 juli 1907), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867134:00001>.

²⁵² Kuyper, "Pro Rege. XXVI.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1541 (14 juli 1907), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867134:00001>.

provincies, rooms-katholieken in Polen en Litouwen, Armeense christenen, joden en opkomende protestantse groeperingen zoals de stundisten. *De Heraut* bekritiseerde de repressieve politiek, vanuit een protestants perspectief, waarbij rooms-katholieken minder expliciet werden verdedigd dan lutheranen. Tegelijkertijd werd de rol van de Russische overheid en de Russisch-Orthodoxe kerk niet eenduidig veroordeeld: men zag de repressie deels als reactie op revolutionaire onrust en nihilisme.

Konstantin Pobedonostsev werd afgeschilderd als de architect van deze onderdrukkingpolitiek, wiens ideologie gewetensvrijheid ondergeschikt maakte aan nationale en kerkelijke eenheid. De visie van Abraham Kuyper op 'de zonde van de volkskerk' sloot hier naadloos op aan. Zolang kerk en staat één zijn, is gewetensvrijheid volgens hem niet in goede handen.

De rode draad in de artikelen was dat de inperking van gewetensvrijheid niet alleen schadelijk was voor de vervolgte minderheden, maar ook de stabiliteit van Rusland zelf ondermijnde.

Hoofdstuk 5 | Geschiedenis Russisch-Orthodoxe Kerk

5.1 Inleiding

Door de onrust binnen het Russische rijk, de vervolging van religieuze minderheden en de Russisch-Japanse oorlog kwam de Russisch-Orthodoxe Kerk in de late negentiende en vroege twintigste eeuw steeds vaker in de publieke belangstelling. Dit bracht de redactie van *De Heraut* ertoe haar lezers te informeren over de historische ontwikkeling van deze kerk. In dit hoofdstuk wordt onderzocht op welke wijze de krant de geschiedenis van de Russisch-Orthodoxe Kerk beschreef en interpreteerde.

Bastiaan van Schelven speelde hierin een voortrekkersrol. In een reeks van drie artikelen schetste hij een beknopte historische achtergrond van de kerk (§5.2). Zijn artikelen waren interessant omdat ze werden geschreven vóór de troonsbestijging van tsaar Alexander III in 1881, een heerser die een strengere koers zou gaan varen ten opzichte van religieuze minderheden. Van Schelvens interpretatie werd dus nog niet beïnvloed door deze latere repressieve koers.

Ook Adolf Jacob Hoogenbirk droeg bij aan de geschiedschrijving in *De Heraut*. Hij schreef een artikel over het geloofsleven en de religieuze opvattingen van tsaar Alexander I (1777-1825) (§5.3) en publiceerde in de kinderrubriek een populair verhaal dat binnen de Russisch-Orthodoxe traditie wijdverbreid was (§5.4).

5.2 Kerkgeschiedenis Van Schelven

Bastiaan van Schelven beschreef in *De Heraut* de “geschiedenis, toestand en invloed” van de Russisch-Orthodoxe Kerk om zijn lezers inzicht te geven in een vaak onderbelicht aspect van het christendom. Volgens hem werd de christelijke wereld in West-Europa

doorgaans ingedeeld in drie stromingen—de Rooms-Katholieke Kerk, de gereformeerden en de lutheranen – terwijl de Oosters-Orthodoxe Kerk, die een kwart van de christelijke wereld omvatte, vaak over het hoofd werd gezien. Van Schelven benadrukte dat deze kerk, ondanks haar onbekendheid in het Westen, de oudste kerk is, een cruciale invloed uitoefende op de politieke en morele structuren van Oost-Europa en een belangrijke rol speelde in de verspreiding van het christendom. Van Schelven pleitte hierom voor meer waardering.

De Russisch-Orthodoxe Kerk maakte deel uit van deze oosters-orthodoxe traditie en had haar geloof en liturgie gedurende negen eeuwen grotendeels onveranderd weten te behouden. De liturgieën van de kerkvaders Basilius de Grote en Johannes Chrysostomos werden nog steeds gebruikt, en door de verspreiding van de Bijbel en de rijke liturgische traditie had de kerk een diepgaande invloed uitgeoefend op de Russische samenleving.

De introductie van het christendom in Rusland vond volgens Van Schelven plaats via handelscontacten met het Byzantijnse Rijk. Hoewel legendes spraken over de apostel Andreas, die het kruis op de heuvels van Kiev zou hebben geplant, waren er pas in de 9e eeuw duidelijke aanwijzingen voor christelijke invloed. Een cruciale rol werd toegeschreven aan de monniken Cyrillus en Methodius, die het evangelie onder de Slavische volkeren predikten en de Bijbel vertaalden.

Een beslissend moment volgde in de 10e eeuw, toen prinses Olga zich in 958 in Constantinopel liet dopen. Haar kleinzoon Vladimir schafte, volgens van Schelven, in 992 het heidendom af, verwoeste tempels en beval zijn onderdanen zich te laten dopen. Dit markeerde het begin van de georganiseerde Russische Kerk, die zich in de daaropvolgende eeuwen steeds verder losmaakte van Byzantijnse invloed en in 1589 een eigen patriarchaat vestigde.²⁵³

²⁵³ Van Schelven, "Inwendige zending. De Kerk van Rusland. Haar geschiedenis, toestand en invloed.", *De Heraut*, no. 131 (13 juni 1880), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001881024:00001>.

Van Schelven beschouwde het bewind van tsaar Peter de Grote (1682-1725) als een keerpunt in de Russische kerkgeschiedenis. Interessant is dat Van Schelven er richting zijn lezers vanuit ging dat deze geschiedenis niet onbekend was. Rusland verkeerde bij troonsbestijging van Peter de Grote nog in een staat van halve barbaarsheid, gekenmerkt door verdeeldheid en vijandige invallen. Onder zijn bewind werd Rusland echter een machtige en welvarende staat, mede door ingrijpende hervormingen.

Peter de Grote wilde meer invloed krijgen in de kerk. Na de dood van patriarch Adriaan in 1700 werd daarom geen nieuwe patriarch meer aangesteld. In 1721 verving Peter de Grote de patriarch door de heilige synode, bestaande uit vijf of zes bisschoppen, en zeven of acht leken. Zij stonden boven de 52 bisdommen in Rusland. Van Schelven concludeerde dat de kerk met de instelling van de Heilige Synode een “werktuig” van de staat geworden is en haar onafhankelijkheid verloren is. Het bestuur van de Russisch-Orthodoxe Kerk typeerde Van Schelven als ‘episcopaal-presbyteriaal’. Enerzijds was er een kerkelijke hiërarchie, anderzijds hadden leken enige invloed in de kerkelijke besturen.

Hoewel de kerk in haar bestuur afweek van andere orthodoxe kerken, bleef zij theologisch geworteld in de oosters-orthodoxe traditie: De leer was gebaseerd op de Heilige Schrift en de besluiten van de eerste zeven oecumenische concilies. Een belangrijk onderscheid met het westerse christendom was de opvatting over de Heilige Geest: de Russisch-Orthodoxe Kerk verwierp het filioque en leerde dat de Geest alleen uitging van de Vader. Daarnaast handhaafde de kerk de traditionele verering van heiligen en Maria en erkende zij zeven sacramenten, waaronder de doop, het huwelijk en de eucharistie. In de erediensten stond niet de prediking centraal, maar alle rituelen.²⁵⁴

Na Peter de Grote onderging de kerk verdere hervormingen. Keizerin Catharina II (1762-1796) confisqueerde het grondbezit van de kerk, beroofde priesters van hun rijkdom en

²⁵⁴ Van Schelven, “Inwendige zending. De Kerk van Rusland. Haar geschiedenis, toestand en invloed (vervolg.)”, *De Heraut*, no. 544 (27 mei 1888), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001881025:00001>.

maakte hen financieel afhankelijk van parochianen. Alexander I (1801-1825) daarentegen toonde zich milder en stimuleerde de oprichting van seminaries en Bijbelgenootschappen. Hij verdreef ook de rooms-katholieke orde van de Jezuïeten. Zijn opvolger, Nicolaas I (1825-1855), voerde een strikter beleid en trachtte alle onderdanen onder één religie te verenigen, desnoods door dwang en geweld. De Russisch-orthodoxen die in het verleden waren geünieerd met de Rooms-Katholieke Kerk, door de bisschop van Rome als hoofd van de kerk te aanvaarden, maar tegelijkertijd de orthodoxe ritus te behouden, moesten weer worden teruggebracht onder de Russisch-Orthodoxe Kerk. Verzet tegen de tsaar, die de "stedehouder van God" werd genoemd, werd gezien als verzet tegen God.

Onder Tsaar Alexander II bevond de Russisch-Orthodoxe Kerk zich volgens Van Schelven in een relatief stabiele positie. In 1880 telde zij 50 miljoen leden en beschikte over een geestelijkheid van meer dan 220.000 personen.²⁵⁵

In het derde deel van zijn geschiedschrijving stelde Van Schelven dat de Russisch-Orthodoxe Kerk wezenlijk had bijgedragen aan de nationale eenheid van Rusland: ware Russen waren Russisch-orthodox. Hoewel onder Alexander III een zekere mate van godsdienstvrijheid bestond, werd overgang van orthodoxen naar andere kerkgenootschappen sterk afgekeurd.

Van Schelven benadrukte tevens richting de lezers van *De Heraut* dat de Russisch-Orthodoxe Kerk een positieve rol gespeeld had in de bevordering van "de kennis der waarheid en de verspreiding van Gods Woord". Hij achtte de orthodoxe leer ook als minder gecorrumpeerd dan die van de Rooms-Katholieke Kerk. Van Schelven sprak daarom de hoop uit dat de Russisch-Orthodoxe Kerk zou ontwaken en een middel mocht worden om de oosterse christenheid tot Christus te brengen. Tegelijkertijd signaleerde hij

²⁵⁵ Van Schelven, "Inwendige zending. De Kerk van Rusland. Haar geschiedenis, toestand en invloed (vervolg.)", *De Heraut*, no. 544 (27 mei 1888), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001881025:00001>.

twee obstakels voor een dergelijke opwekking: de verstrengeling van kerk en staat, waarbij de tsaar de kerkelijke en burgerlijke vrijheden inperkte, en de vormelijkheid van de eredienst, die bijgelovigheid bevorderde. De sterke hang naar conservatisme binnen de Russisch-Orthodoxe Kerk maakte het echter onwaarschijnlijk dat deze vormelijkheid op korte termijn zou verdwijnen.²⁵⁶

5.3 Hoogenbirk over Alexander I

Adolf Jacob Hoogenbirk sloot aan bij het positieve beeld dat Van Schelven schetste van tsaar Alexander I. In de kinderrubriek van *De Heraut* van 13 juni 1886²⁵⁷ beschreef hij Alexander als een diep gelovige vorst, wiens geloof niet alleen zijn persoonlijk leven, maar ook zijn politieke handelen bepaalde. Zelfs tijdens de Franse inval van 1812, onder Napoleon, bleef Alexander standvastig in zijn vertrouwen op God.

Zijn religieuze overtuiging kwam tot uiting in zorg voor gewonden, edelmoedigheid jegens vijanden en actieve bevordering van de Bijbelverspreiding onder heidenen en joden. Alexander verklaarde de openbaring van Christus als bron van innerlijke vrede, waaruit hij in crisissituaties, zoals een moordaanslag in Parijs, zichtbaar kracht putte. Zijn kalmte en bereidheid tot vergeving duidde hij als vrucht van zijn christelijk discipelschap.

Tot aan zijn dood vond Alexander troost in gebed en de Schrift. Hoogenbirk plaatste zijn vreedzame sterven in scherp contrast met dat van vorsten als Filips II van Spanje, die de protestanten in de Nederlanden vervolgde. Hij besloot zijn beschrijving met een theologische reflectie op de gelijkheid van koningen en bedelaars voor God: allen zijn zondaren en worden enkel uit genade gerechtvaardigd door Christus.

²⁵⁶ Van Schelven, "Inwendige zending. De Kerk van Rusland. Haar geschiedenis, toestand en invloed (slot.)", *De Heraut*, no. 133 (27 juni 1880), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001881026:00001>.

²⁵⁷ Hoogenbirk, "Voor kinderen. De Godvreezende Keizer. (Slot.)", *De Heraut*, no. 442 (13 juni 1886), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836128:00001>.

5.4 Legende van de zeven slapers

In de kinderrubriek van *De Heraut* van 27 mei 1888²⁵⁸ vertelde Hoogenbirk de legende van de Zeven Slapers van Efeze, een populair verhaal binnen de Russisch-Orthodoxe Kerk. De legende, die zijn oorsprong vond in de vroege christelijke traditie, speelde zich af in de Romeinse stad Efeze tijdens de christenvervolgingen onder keizer Decius (249-251 n.Chr.).

Volgens het verhaal zochten zeven jonge mannen van aanzienlijke afkomst hun toevlucht in een grot nabij de stad, nadat zij geweigerd hadden het christelijke geloof te verloochenen. Keizer Decius ontdekte hun schuilplaats en gaf opdracht de ingang van de grot te verzegelen, met als doel hen te laten verhongeren. In plaats daarvan vielen de jongemannen in een diepe slaap.

Twee eeuwen later, tijdens de regering van keizer Theodosius II, werd de grot bij toeval heropend door een landeigenaar die bouw materiaal zocht. De jongemannen ontwaakten, in de veronderstelling dat slechts één nacht was verstreken. Toen een van hen, Malchus, naar de stad ging om voedsel te kopen, merkte hij tot zijn verbazing dat het christendom inmiddels openlijk werd beleden en dat de stad ingrijpend was veranderd. Zijn ouderwetse munten en verwarring over de nieuwe religieuze situatie leidden ertoe dat hij voor de autoriteiten werd gebracht.

Na onderzoek bevestigden lokale leiders dat de zeven mannen inderdaad bijna 200 jaar hadden geslapen. Dit wonder werd gezien als een teken van de goddelijke bevestiging van de opstanding der doden. De bisschop van Efeze, de gouverneur en zelfs keizer Theodosius II bezochten de grot, waarna de jongemannen, na de keizer aangespoord te hebben in de opstanding te geloven, vredig stierven.

De legende verspreidde zich snel binnen zowel de oosterse als westerse christelijke tradities en vond zelfs zijn weg naar de islam, waar het werd opgenomen in de Koran.

²⁵⁸ Hoogenbirk, "Voor kinderen. De zeven slapers van Epheze.", *De Heraut*, no. 544 (27 mei 1888), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828074:00001>.

Hoewel historici twijfelden aan de letterlijke historiciteit van het verhaal, functioneerde het als een krachtig symbool van geloof en de uiteindelijke triomf van het christendom over het heidendom.

5.5 Conclusie

De Heraut wilde haar lezers meer kennis bijbrengen over de Russisch-Orthodoxe Kerk. De geschiedenis werd beschreven vanuit een duidelijk gereformeerd historisch perspectief.

Bastiaan van Schelven benadrukte de continuïteit van de orthodoxe traditie, de Byzantijnse wortels en de invloed van de kerk op de Russische samenleving. Tegelijkertijd signaleerde hij hoe de kerk door verschillende keizers vanaf Peter de Grote, werd onderworpen aan staatscontrole. Dit vond hij geen goede ontwikkeling. Zijn reflectie op het episcopaal-presbyteriale kerksysteem van de Russisch-Orthodoxe Kerk werd vanuit een gereformeerd perspectief ingekleurd. In wezen was er namelijk geen sprake van presbyteriaal kerksysteem met kerkenraden en classes, die een afvaardiging naar een synode stuurde.

Van Schelven sprak niet geheel afkeurend over de Russisch-Orthodoxe Kerk. Ze was minder verbasterd dan de Rooms-Katholieke Kerk.

Adolf Jacob Hoogenbirk legde in zijn bijdrage over tsaar Alexander I de nadruk op de persoonlijke vroomheid van de vorst en zijn beleid ten aanzien van de verspreiding van de Bijbel. Gesteld kan worden dat *De Heraut* dit deel van de Russisch-orthodoxe kerkgeschiedenis ook binnen een gereformeerd geloofskader plaatst, waarbij de individuele geloofservaring van bidden en Bijbellezende als belangrijke maatstaven golden.

De opname van de legende van de Zeven Slapers in de kinderrubriek illustreert hoe *De Heraut*, ondanks haar gereformeerde signatuur, openstond voor Russisch-orthodoxe volksvroomheid, mits deze bijdroeg aan geloofsopbouw van kinderen.

Gesteld kan worden dat de auteurs van *De Heraut* in hun visie op de geschiedenis van de Russische Kerk – waarin Vladimir als stichter figureerde en de geünieerden als teruggekeerd onder het gezag van de Russisch-Orthodoxe Kerk werden gepresenteerd – de destijds gangbare opvattingen over de Russische geschiedenis en de rol van de Russisch-Orthodoxe Kerk deelden. In latere perioden werd deze interpretatie door diverse historici, onder wie vertegenwoordigers van met name Oekraïense en rooms-katholieke huize, op kritische wijze herzien.

Hoofdstuk 6 | Theologie, geloofspraktijk en architectuur

6.1 Inleiding

Tussen 1878 en 1907 was de theologie, geloofspraktijk en architectuur van de Russisch-Orthodoxe Kerk een regelmatig terugkerend thema in *De Heraut*. Abraham Kuyper richtte zich in zijn artikelen voornamelijk op theologische vergelijkingen tussen de gereformeerde en oosters-orthodoxe traditie, waarbij hij zowel overeenkomsten als fundamentele verschillen analyseerde. Veel van deze beschouwingen werden later samengebracht in *Onze eeredienst* (1911).

Naast de theologische analyse besteedden verschillende auteurs aandacht aan de geloofspraktijk, de liturgische traditie, de geestelijke toestand van de kerk, de invloed van de Russisch-orthodoxe geestelijken op de samenleving, en de architectuur.

Dit hoofdstuk onderzoekt hoe *De Heraut* de theologie, geloofspraktijk en architectuur van de Russisch-Orthodoxe Kerk weergaf. Eerst worden de theologische overeenkomsten en verschillen besproken aan de hand van Kuypers beschouwingen (§6.2). Vervolgens wordt de geloofspraktijk en liturgie geanalyseerd (§6.3), gevolgd door een kritische reflectie op de geestelijke staat van de kerk (§6.4) en haar geestelijkheid (§6.5). Ten slotte wordt de architectuur en het kerkinterieur behandeld (§6.6).

6.2 Theologische vergelijkingen

6.2.1 Heilige Doop

Volgens Abraham Kuyper moest de doop van oosters-orthodoxe christenen altijd erkend worden, in lijn met de praktijk van de kerkvaders. Herdoop achtte hij onverenigbaar met de gereformeerde traditie. Volgens Kuyper erkenden de gereformeerde kerken niet alleen

de doop binnen het eigen kerkverband, maar ook die van rooms-katholieke, oosters-orthodoxe, koptische, nestoriaanse en lutherse gemeenschappen. Het verwerpen van deze dooppraktijken plaatste een kerk buiten de gereformeerde traditie en deed volgens hem baptistische trekken vermoeden.²⁵⁹ Door de doop behoorden we allen tot de zichtbare kerk van Christus.²⁶⁰

Kuyper wees op de praktijk van de onderdompeling, die in baptistengemeenten gangbaar was en waarvoor vaak grote doopvonten werden gebouwd. Hij betoogde echter dat deze methode niet nieuw was. De Oosters-Orthodoxe Kerk, met honderd miljoen gelovigen, hanteerde al eeuwenlang onderdompeling en had vaste doopvonten in haar kerkgebouwen. In de vroege christelijke kerk, vanaf de vierde eeuw, waren er zelfs afzonderlijke baptisteria—grote doopkapellen met centrale doopbassins—waar enkel de hoofdkerken het recht hadden om gelovigen te dopen, meestal tijdens het avondgebed voorafgaand aan Pasen of Pinksteren.²⁶¹ Binnen de orthodoxe traditie vond de kinderdoop kort na de geboorte plaats.²⁶²

Een fundamenteel theologisch verschil tussen de gereformeerde en orthodoxe traditie betrof de betekenis van de doop. In de oosters-orthodoxe, rooms-katholieke en doopsgezinde kerken werd de doop gekoppeld aan de wedergeboorte.²⁶³ De gereformeerde traditie verwierp deze opvatting: de doop verleende op zichzelf geen genade, maar betekende slechts een teken en zegel van Gods verbond. Volgens Kuyper

²⁵⁹ Kuyper, "Geen titel", *De Heraut*, no. 519 (4 december 1887), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828049:00001>.

²⁶⁰ Kuyper, "Tucht en doop. II.", *De Heraut*, no. 930 (20 oktober 1895), p. 2 en 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840147:00001>.

²⁶¹ Kuyper, "Onze eeredienst. XXVIII.", *De Heraut*, no. 1061 (24 april 1898), p. 2 en 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857121:00001>. Zie ook: Kuyper, "Van den heiligen Doop. (1)", *De Heraut*, no. 642 (13 april 1890), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854015:00001>.

²⁶² Kuyper, "De Kinderdoop. IX, (Slot.)", *De Heraut*, no. 667 (5 oktober 1890), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854040:00001>.

²⁶³ Kuyper, "Ter geruststelling", *De Heraut*, no. 909 (26 mei 1895), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840126:00001>.

heerste buiten de gereformeerde traditie echter vaak de misvatting dat de doop automatisch wedergeboorte impliceerde.²⁶⁴

6.2.2 Heilig Avondmaal

Abraham Kuyper benadrukte in *De Heraut* het belang van de gereformeerde avondmaalspraktijk, waarin gelovigen gezamenlijk aan een tafel aanzaten, als verwijzing naar de liefdesmaaltijd in het Nieuwe Testament. In contrast hiermee stond de praktijk in de Oosters-Orthodoxe, rooms-katholieke, anglicaanse en lutherse kerken, waar de viering zonder gemeenschappelijke tafel plaatsvond.²⁶⁵ Kuyper achtte deze vorm minder bijbels en wees bovendien het gebruik van een altaar af. Volgens de gereformeerde belijdenis had Christus het offer volbracht, waardoor het altaar en de daarmee verbonden offerpraktijk niet langer een plaats in de kerk behoorden te hebben.²⁶⁶ Hij beschouwde de liturgische elementen van tabernakel en tempeldienst, die nog steeds zichtbaar waren in de oosters-orthodoxe, rooms-katholieke en lutherse tradities, als een restant van het Oude Testament.²⁶⁷

Binnen de Russisch-orthodoxe en rooms-katholieke kerken speelde de *werkelijke tegenwoordigheid* van Christus (presentia realis) in brood en wijn, een centrale rol. Kuyper benaderde dit onderwerp met nuance. Hij waarschuwde tegen een te sterke focus op de zichtbare tekenen van brood en wijn en wees erop dat Christus tijdens het laatste avondmaal zelf aanwezig was, maar dat het brood en de wijn slechts naar Hem verwezen. In dezelfde lijn geloofde hij dat Christus bij het avondmaal tegenwoordig was, maar niet

²⁶⁴ Kuyper, "Eeredienst. Tweede Reeks. V.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1272 (18 mei 1902), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883020:00001>.

²⁶⁵ Kuyper, "Van het heilig Avondmaal. Zondagsafdeeling XXVIII.", *De Heraut*, no. 669 (19 oktober 1890), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854042:00001>.

²⁶⁶ Kuyper, "Eeredienst. V.", *De Heraut*, no. 1019 (4 juli 1897), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857079:00001>.

²⁶⁷ Kuyper, "Van de gemeene Gratie. Derde reeks.", *De Heraut*, no. 1014 (30 mei 1897), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857074:00001>.

fysiek "in" brood en wijn, zoals in de katholieke, orthodoxe en deels de lutherse traditie werd aangenomen.²⁶⁸

Kuyper verwierp tegelijkertijd een puur symbolische opvatting van het avondmaal, zoals geformuleerd door Zwingli. De gereformeerde leer stond volgens hem in dit opzicht dichter bij de katholieke, orthodoxe en lutherse opvatting, waarin het avondmaal niet als een menselijke handeling, maar als een goddelijke genadegave werd gezien. Toch wezen de gereformeerden de katholieke transsubstantiatie af: de idee dat de priester door een sacramentele handeling het brood en de wijn wezenlijk in het lichaam en bloed van Christus veranderde.²⁶⁹

Kuyper beschouwde de avondmaalspraktijk in de rooms-katholieke en oosters-orthodoxe kerken als een verbastering van het oorspronkelijke sacrament, in lijn met de gereformeerde vaders. Het sacrament zoals gevierd door anglicanen en lutheranen erkende hij echter als geldig. Wanneer deelname aan een gereformeerde avondmaalsviering niet mogelijk was, achtte hij het aanvaardbaar om deel te nemen aan het avondmaal in deze kerken, mits zij openstonden voor gasten.²⁷⁰

6.2.3 Erkenning kerkelijk ambten

In *De Heraut* behandelde Kuyper ook de vraag hoe gereformeerde kerken moesten omgaan met een Russisch-orthodoxe priester die zich bij hen aansloot. Hij erkende dat de Russisch-Orthodoxe Kerk ambten kende die in overeenstemming waren met de bijbelse eisen, hoewel deze waren georganiseerd in colleges die hij als onbijbels beschouwde. Desondanks betekende dit dat de Russisch-orthodoxe geestelijkheid in zijn ogen een

²⁶⁸ Kuyper, "Van het heilig Avondmaal. Zondagsafdeeling XXVIII.", *De Heraut*, no. 673 (16 november 1890), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854046:00001>.

²⁶⁹ Kuyper, "Van het heilig Avondmaal. Zondagsafdeeling XXIX", *De Heraut*, no. 676 (7 december 1890), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854049:00001>.

²⁷⁰ Kuyper, "Van het heilig Avondmaal. Zondagsafdeeling XXX.", *De Heraut*, no. 693 (5 mei 1891), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854066:00001>.

geldig ambt bekleedde.

Kuyper baseerde zich op de gereformeerde traditie, in het bijzonder op Jacobus Trigland (1583-1654), een voormalig rooms-katholiek priester die zich bij de gereformeerden had aangesloten. Trigland stelde dat ambtsdragers in andere kerken waarlijk dienaren van Christus waren, maar dat hun bediening zich onder een "deksel" bevond: God gebruikte hun werk, maar alles wat tegen Zijn Woord inging, zou veroordeeld worden.

Wanneer een Russisch-orthodoxe priester zich tot de gereformeerde traditie bekeerde, achtte Kuyper herbevestiging niet noodzakelijk. Hij verwees hierbij naar de Reformatie, waar priesters die voorheen de mis bedienden, na hun overgang tot het protestantisme direct preekten tegen de mis, zonder opnieuw in hun ambt bevestigd te worden. In hun vorige functie waren zij "ontrouwe ambtsdragers", na hun bekering werden zij "trouwe" dienaren.

Hoewel Kuyper kerkelijke eenheid met het hiërarchische bestuur van de Russisch-Orthodoxe Kerk onmogelijk achtte, erkende hij dat binnen deze kerk ambten en sacramenten van Christus aanwezig waren. Hij trok deze lijn door naar de Nederlandse context, waar hervormde predikanten zoals D.M. Boonstra (1854-1893), P.C. Koster (1857-1929) en F.W.J. Wolf (1860-1944) recentelijk met de Doleantie waren meegegaan. Zij werden direct als ambtsdragers erkend, zonder nieuwe bevestiging.²⁷¹

Een belangrijke overeenkomst tussen de gereformeerde en Russisch-Orthodoxe Kerk was volgens Kuyper dat beide tradities de paus niet erkenden als plaatsvervanger van Christus, waarmee zij zich fundamenteel onderscheidden van de Rooms-Katholieke Kerk.²⁷²

²⁷¹ Kuyper, "Van het kerkelijk ambt. XVIII", *De Heraut*, no. 528 (5 februari 1888), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828058:00001>.

²⁷² Kuyper, "Van de Mis. Zondagsafdeeling XXX.", *De Heraut*, no. 684 (1 februari 1891), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854057:00001>.

6.2.4 Filioque en mysticisme

Een fundamenteel theologisch geschil tussen de westerse en oosterse christenheid betrof volgens Kuyper de toevoeging van het *filioque* aan de geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel. Waar de oorspronkelijke tekst stelde dat de Heilige Geest "van de Vader uitgaat," voegde de westerse kerk daaraan toe: "van de Vader en de Zoon." De oosterse kerken verwierpen deze toevoeging, wat volgens Abraham Kuyper een theologisch misverstand vormde. Hij wees erop dat de Bijbel herhaaldelijk bevestigt dat het werk van de Heilige Geest nauw verbonden is met de Zoon. Jezus zelf verklaarde: "*De Heilige Geest zal nemen van wat van Mij is, en het aan jullie verkondigen.*"²⁷³

De afwijzing van het *filioque* leidde in 1054 tot het Grote Schisma tussen Oost en West en had volgens Kuyper blijvende invloed op het karakter van de Oosters-Orthodoxe Kerk. Hij stelde dat deze theologische keuze de orthodoxe traditie gevoelig maakte voor mysticisme, omdat de gemeenschap met Christus onvoldoende werd benadrukt. In zijn visie leidde dit tot een religieuze sfeer waarin subjectieve spirituele ervaringen de overhand kregen, met de opkomst van sektarische stromingen als gevolg.²⁷⁴

Kuyper maakte in zijn analyse een onderscheid tussen mystiek en mysticisme. Mystiek achtte hij een wezenlijk en positief aspect van het geloofsleven, een gezonde ervaring van de goddelijke aanwezigheid. Mysticisme daarentegen beschouwde hij als een negatieve ontsporing, waarbij spirituele ervaringen niet langer getoetst werden aan de Schrift en de binding met Christus verloren ging. Volgens Kuyper schiep de afwijzing van het *filioque* een voedingsbodem voor deze ontsporingen. Zonder de Zoon als richtpunt ontbrak een toetssteen om ware en valse geestelijke ervaringen van elkaar te onderscheiden. Dit kon, zo waarschuwde hij, leiden tot excessen zoals die van de Wederdopers tijdens de

²⁷³ Kuyper, "Van de gemeene Gratie. Derde reeks. I.III.", *De Heraut*, no. 1070 (26 juni 1898), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857130:00001>.

²⁷⁴ Kuyper, "Geen titel", *De Heraut*, no. 624 (8 december 1889), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828154:00001>.

Reformatie, die meenden boven de Schrift te staan en zich lieten leiden door innerlijke openbaringen zonder correctie door de objectieve waarheid van Gods Woord.²⁷⁵

Kuyper concludeerde dat de westerse kerken, door het *filioque* te handhaven, een theologische stabiliteit bezaten die de oosterse traditie miste. De erkenning dat de Heilige Geest niet alleen van de Vader, maar ook van de Zoon uitging, vormde volgens hem een bron van kracht voor het westerse christendom.²⁷⁶

In een meditatie over het werk van de Heilige Geest met Pinksteren gebruikte Kuyper de Oosters-Orthodoxe Kerk wel weer als een positief voorbeeld. Hij vergeleek de uitstorting van de Heilige Geest met een oosters-orthodoxe uitvaartdienst. Degene die bij het altaar staat ontsteekt daar het licht, en dan wordt het licht naar de eerste rij gedragen, en iedereen die in de rijen staat ontsteekt aan elkaars licht de kaarsen, zodat het licht de rijen doorgaat. Zo ontsteken de apostelen ontsteken de lampen van hun ziel aan het altaar op de Pinksterdag, en gaven het licht door. En het gaat nog steeds door.²⁷⁷

6.2.5 De 10 geboden

Abraham Kuyper stelde vast dat de indeling van de Tien Geboden in de Oosters-Orthodoxe Kerk overeenkwam met die van de gereformeerde traditie, terwijl de rooms-katholieke en lutherse kerken een afwijkende ordening hanteerden. In laatstgenoemde tradities werden het eerste en tweede gebod samengevoegd, terwijl het tiende gebod werd opgesplitst in twee afzonderlijke voorschriften. Hoewel Kuyper erkende dat deze verschillen in de praktijk minder relevant waren, beschouwde hij de gereformeerde

²⁷⁵ Kuyper, "Mysticisme", *De Heraut*, no. 1169 (20 mei 1900), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001864074:00001> zie ook: Abraham Kuyper, "geen titel", *De Heraut*, no. 725 (15 november 1891), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854098:00001>.

²⁷⁶ Kuyper, "Geen titel", *De Heraut*, no. 624 (8 december 1889), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828154:00001>.

²⁷⁷ Kuyper, "Eén Lichaam is het, en één Geest. [Pinksterfeest].", *De Heraut*, no. 910 (2 juni 1895), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840127:00001>.

indeling als de meest correcte.²⁷⁸

Bijzonder kritisch was hij over de toepassing van het tweede gebod binnen de Oosters-Orthodoxe Kerk, waarin het vereren van iconen en heiligenbeelden een centrale plaats innam. Hoewel orthodoxe gelovigen deze iconen niet als afgodsbeelden beschouwden, maar als hulpmiddelen tot geestelijke verdieping, bleef Kuyper bij de gereformeerde overtuiging dat elke vorm van beeldenverering onverenigbaar was met het gebod om God alleen te aanbidden.²⁷⁹

Daarnaast wees hij op de orthodoxe praktijk van engelenverering, die sinds het Tweede Concilie van Nicea (787) officieel was toegestaan, maar tijdens het Vierde Lateraans Concilie (1215) weer was afgeschaft. De Oosters-Orthodoxe Kerk was toen echter al losgescheurd, en handhaaft deze praktijk.²⁸⁰

6.2.6 Verhouding rooms-katholiek en oosters-orthodox

De Rooms-Katholieke Kerk overtrof haar Oosters-Orthodoxe zusterkerk volgens Kuyper op meerdere vlakken, met name op het gebied van kerkelijke organisatie en theologische ontwikkeling. Vooral in de soteriologie zag Kuyper een betere uitwerking binnen het katholicisme, terwijl hij de orthodoxe theologie als minder verfijnd beschouwde.²⁸¹

Hoewel Kuyper begrip toonde voor het streven naar kerkelijke eenheid, was hij sceptisch over de haalbaarheid ervan. Eerdere pogingen tot dialoog tussen verschillende tradities waren volgens hem vruchteloos gebleken. In plaats van te streven naar een institutionele eenwording, achtte hij het effectiever dat kerken zich richtten op de

²⁷⁸ Kuyper, "Van de Wet des Heeren. Zondagsafdeeling XXXIVa.", *De Heraut*, no. 738 (14 februari 1892), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854111:00001>.

²⁷⁹ Kuyper, "Het tweede Gebod. Zondagsafdeeling XXXV", *De Heraut*, no. 751 (15 mei 1892), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854124:00001>.

²⁸⁰ Kuyper, "Het tweede Gebod. Zondagsafdeeling XXXV", *De Heraut*, no. 751 (15 mei 1892), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854124:00001>.

²⁸¹ Kuyper, "Christendom als herschepping", *De Heraut*, no. 977 (13 september 1896), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857037:00001>.

versterking van hun eigen fundamenten. Om vervolgens te strijden tegen de anti-christelijke machten.²⁸²

6.2.7 Kunst in de kerk

In de oosters-orthodoxe, rooms-katholieke en gedeeltelijk in de lutherse traditie, wordt een prominente rol toegekend aan kunst in de eredienst. In tegenstelling tot de islam, waar kunst vaak werd beperkt vanwege het verbod op beelden, had het christendom volgens Kuyper altijd ruimte geboden aan artistieke expressie binnen de liturgie.

Hoewel de gereformeerde eredienst een soberder, geestelijk karakter had, speelden bouw- en zangkunst vanaf het begin een wezenlijke rol. Kuyper erkende dat kunst binnen de orthodoxe en katholieke liturgie doorgaans een symbolische functie vervulde, maar waarschuwde voor het risico dat dergelijke beeldenverering kon ontaarden in afgoderij.²⁸³

6.3 Geloofspraktijk en liturgie

6.3.1 De liturgie

Winckel beschreef de Russisch-orthodoxe eredienst als een ritueel rijke liturgie met een vaste structuur, die doorgaans twee uur duurde. Orgels en zitplaatsen ontbraken, en preken kwamen slechts sporadisch voor.²⁸⁴ Tijdens de diensten stond de gemeente, met uitzondering van voormalige lutheranen in Dago, die in hun parochie mochten zitten en zelfs lutherse kerkliederen mochten zingen.²⁸⁵

²⁸² Kuyper, "Toetsing.", *De Heraut*, no. 1162 (1 april 1900), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001864067:00001>.

²⁸³ Kuyper, "Van de gemeene gratie. Laatste reeks. LXVII. De kunst.", *De Heraut*, no. 1224 (16 juni 1901), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001864129:00001>.

²⁸⁴ Winckel, "Buitenland. Rusland. Russische kerkelijke toestanden.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1341 (13 september 1903), p.3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883090:00001>.

²⁸⁵ Kuyper, "Titel onbekend", *De Heraut*, no. 465 (21 november 1886), p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836151:00001>.

Winckel maakte gebruik van een reisverslag over Rusland van jonkheer D.O. Engelen, rechter in Zuthpen, dat in 1903 in *De Gids* werd geplaatst. Engelen was als lid van de wereldvereniging voor strafrecht uitgenodigd voor een congres in Sint-Petersburg.

Winckel beschreef dat Engelen tijdens een Russisch-orthodoxe liturgie werd geraakt door de esthetische en muzikale schoonheid. In de relatief donkere kerk viel het licht door een glas-in-loodraam met de voorstelling van Christus' opstanding. Twee koren, opgesteld aan weerszijden van de iconostase, wisselden zangpartijen af. De harmonie tussen de hoge tenorstemmen en diepe bastonen was volgens hem indrukwekkend, en een gezongen gebed van de priester liet een diepe indruk achter.²⁸⁶

Naast de kerken speelden kapellen een belangrijke rol in het openbare religieuze leven. Ze bevonden zich vaak op drukke locaties, zoals bruggen en treinstations, waar zowel priesters als gelovigen religieuze plechtigheden uitvoerden. Het branden van kaarsen voor iconen was een wijdverbreid gebruik en een belangrijke inkomstenbron voor de kerk. In de Isaaskathedraal in Sint-Petersburg waren speciale bureaus ingericht voor de verkoop van kaarsen, terwijl in de kapel op de Nevsky Prospekt een priester deze taak op zich nam. In Peterhof was zelfs een automaat geïnstalleerd voor kaarsverkoop.²⁸⁷

Ook andere vormen van devotie waren alomtegenwoordig. Gelovigen kusten iconen en raakten met hun voorhoofd de grond als teken van nederigheid en eerbied. Het maken van het kruisteken was een veelvoorkomende praktijk, zelfs op straat. Bij het passeren van een kerk ontblootten gelovigen hun hoofd, bogen diep en sloegen een kruisteken. Zelfs koetsiers maakten tijdens het rijden een kruisteken, waarmee de alomtegenwoordigheid van religieuze rituelen in het dagelijks leven zichtbaar werd.²⁸⁸

²⁸⁶ Winckel, "Buitenland. Rusland. Russische kerkelijke toestanden.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1341 (13 september 1903), p.3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883090:00001>. Zie ook: Engelen, "Russische indrukken", *De Gids* (Amsterdam: Kampen & zoon, 1903), p. 466-499.

²⁸⁷ Winckel, "Buitenland. Rusland. Russische kerkelijke toestanden.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1341 (13 september 1903), p.3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883090:00001>.

²⁸⁸ Winckel, "Buitenland. Rusland. Russische kerkelijke toestanden.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1341 (13 september 1903), p.3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883090:00001>.

6.3.2 Vastentijd en Pasen

In *De Heraut* van 27 april 1879 werd beschreven hoe de periode voorafgaand aan de vastentijd, Maslenitsa, in Rusland gepaard ging met uitbundige festiviteiten, overmatig drankgebruik en baldadigheid. Aansluitend namen met name de lagere sociale klassen het vasten uiterst serieus. Zelfs jonge kinderen moesten zich van voedsel onthouden, wat jaarlijks leidde tot een verhoogde kindersterfte in maart.²⁸⁹ Winckel bevestigde dit beeld en merkte op dat men zich in de "boterweek" overgaf aan uitbundig genot, waarna een streng vasten volgde, waarbij vlees, zuivel en alcohol werden vermeden.²⁹⁰

Kuyper plaatste dit orthodoxe vasten, in een meditatie, in een bredere context en wees op de vergelijkbare praktijk in de rooms-katholieke en nestoriaanse kerken. Hij herinnerde zijn lezers eraan dat vasten ook in de vroege Nederlandse protestantse traditie deel uitmaakte van gebedsdagen.²⁹¹

In de stille week werd de kruisweg door middel van iconen uitgebeeld en vereerd, hoewel deze praktijk volgens *De Heraut* alleen aan God toebehoorde. Het lijdensevangelie werd voorgelezen uit de vier evangeliën, maar de verouderde Kerk-Slavische taal maakte het voor veel gelovigen ontoegankelijk, waardoor het visueel gemaakt moest worden.²⁹²

Op Groene Donderdag vond de 'grote voetwassing' plaats, waarbij de lezingen eindigden met de veroordeling van Christus door de Joodse raad. Goede Vrijdag werd ingeluid met klokgelui elk kwartier. Het lichaam van Christus werd symbolisch rond de kerk gedragen en in het midden neergelegd als bij een begrafenis. De kerkdiensten

²⁸⁹ "Pasen in Rusland", *De Heraut*, no. 72 (27 april 1879), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001848072:00001>.

²⁹⁰ Winckel, "Buitenland. Het Paaschfeest in Rusland.", *De Heraut*, no. 333 (11 mei 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836019:00001>.

²⁹¹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Een vloek uitgesproken.", *De Heraut* van de gereformeerde kerken, no. 1352 (29 november 1903), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883101:00001>.

²⁹² Winckel, "Buitenland. Het Paaschfeest in Rusland.", *De Heraut*, no. 333 (11 mei 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836019:00001>.

gingen door tot en met zaterdag, waarbij gelovigen, zichtbaar bewogen, regelmatig een kruis sloegen en velen in tranen uitbarstten.²⁹³

Volgens Winckel vierde geen enkel volk Pasen met zoveel enthousiasme als de Russen. Hij suggereerde dat dit mogelijk te maken had met het lange uitblijven van de lente, waardoor de overgang van winter naar voorjaar een extra spirituele dimensie kreeg. De paasnachtviering vormde het hoogtepunt van de orthodoxe liturgie. Om middernacht, na een kanonschot, werd de kerk in kaarslicht gehuld. Een diaken verwijderde de tekenen van rouw, waarna het koor uitbarstte in het "Christus is waarlijk opgestaan". De eigenlijke paasdienst was echter al om 23:00 uur begonnen, toen gelovigen de kerk binnenstroomden, staande tussen de iconen, terwijl het koor de opstanding bezong. Naarmate de viering vorderde, vulde het gebouw zich met licht, een verwijzing naar de paasmorgen en de glans van de engelen. De viering eindigde met de zegening van het paasmaal, waarmee het vasten werd beëindigd. Er werden paaseieren, koeken en braadvlees genuttigd, en alcohol vloeide rijkelijk, wat in sommige gevallen leidde tot dronkenschap. Op paasmorgen werd de stad versierd met vlaggen, en winkels verkochten prenten met de tekst "Christus is opgestaan", terwijl kinderen vrolijk hun paaskoeken omhooghielden.²⁹⁴

Winckel was kritisch over deze viering. Hij stelde dat de Russische volksaard zich vooral aangetrokken voelde tot het zinnelijke genot van Pasen, en minder tot de inhoudelijke betekenis van Christus' opstanding.²⁹⁵

²⁹³ Winckel, "Buitenland. Het Paaschfeest in Rusland.", *De Heraut*, no. 333 (11 mei 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836019:00001>.

²⁹⁴ Winckel, "Buitenland. Het Paaschfeest in Rusland.", *De Heraut*, no. 333 (11 mei 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836019:00001>.

²⁹⁵ Winckel, "Buitenland. Het Paaschfeest in Rusland.", *De Heraut*, no. 333 (11 mei 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836019:00001>.

6.4 Geestelijke staat

De Russisch-Orthodoxe Kerk werd in *De Heraut* verschillende keren beschouwd als een 'dode kerk'. Winckel schreef in *De Heraut* (4 juni 1882) dat de kerk geen geestelijke levenskracht bezat en vergeleek haar met een vallei vol doodsbeenderen. Hij zag een toenemende geest van verbittering en opstand in Rusland en betwijfelde of de kerk nog een rol kon spelen in de geestelijke vernieuwing van het land.²⁹⁶ Twee jaar later herhaalde Winckel zijn oordeel. De kerk verrichtte geen zendingswerk en toonde weinig tekenen van geestelijk leven.²⁹⁷ Hoogenbirk schaarde de kerk onder het 'bedorven christendom', gekenmerkt door vijandigheid jegens Gods Woord en een wijdverbreide religieuze onwetendheid.²⁹⁸

Het Franse blad *Revue des Deux Mondes* stelde volgens Winckel juist, dat het christelijke geloof in Rusland niet dood was, maar een scheppende kracht bezat. Winckel citeerde uit het boek *'La vivification et la croyance'* (1887) van de Zwitserse filosoof Charles Secrétan over de Russische graaf Lev Tolstoj. Hij werd in dit werk gepresenteerd als één van de grootste christelijke denkers. Door zijn manier van denken zou er een nieuwe vorm van christendom ontstaan: 'van geest en waarheid'. Winckel bestreed deze visie fel. Hij beschouwde Tolstoj als een pantheïst, die een onpersoonlijke god aanbad en geen werkelijk christendom beleed.²⁹⁹

In *De Heraut* van 19 februari 1893 werd zelfs openlijk getwijfeld of de Rus een echte christen was. De bevolking was volgens Winckel gevoelig voor mystiek en veelgodendom, en pelgrimstochten naar heilige plaatsen, zoals de grotten van Kiev, wezen eerder op

²⁹⁶ Winckel, "De Jodenvervolging niet veroorzaakt door godsdienstaat. De Kahal. Toestand der Grieksche Kerk", *De Heraut*, no. 232, (4 juni 1882), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001871075:00001>.

²⁹⁷ Winckel, "Rusland", *De Heraut*, no. 332, (4 mei 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836018:00001>.

²⁹⁸ Hoogenbirk, "Zending. Het arbeidsveld.", *De Heraut*, no. 727 (19 november 1891), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854100:00001>.

²⁹⁹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Nog iets aangaande de geloofsvervolging in Rusland", no. 583 (24 februari 1889), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828113:00001>.

bijgeloof dan op een levend geloof. Tegelijkertijd vroeg hij zich af of er onder deze uiterlijke vormen niet toch een ware gelovige ziel schuilging.³⁰⁰

De Franse historicus Anatole Leroy-Beaulieu had een positiever oordeel. Hij zag in de Russische volksaard sporen van het evangelie, zoals naastenliefde, nederigheid en zelfopoffering. Winckel daarentegen citeerde een Duitse denker die concludeerde dat protestantse vormen van geestelijk leven bij de Russen nauwelijks te vinden waren.³⁰¹

Kuyper nam een meer gematigde positie in. Hij erkende dat bijna alle Russen orthodox waren en stelde dat men niet kon ontkennen dat deze 80 miljoen zielen een christelijke kerk vormden. De kerk beleed immers de Drie-eenheid, de godheid van Christus, de verzoening door Zijn bloed en de lichamelijke opstanding. Kuyper beriep zich op Calvin, die onderscheid maakte tussen de zichtbare en onzichtbare kerk. Zelfs de Russisch-Orthodoxe Kerk en Rooms-Katholieke Kerk waren volgens deze visie, hoe verbasterd en verdorven ook, nog steeds kerken van Christus.³⁰²

Naarmate de revolutionaire onrust in Rusland toenam, werd gehoopt dat de kerk een stabiliserende rol zou spelen. Winckel betwijfelde echter of de orthodoxie deze functie nog kon vervullen. Hoewel de kerk het cement van de samenleving leek, zou zij zonder een levend geloof haar bindende kracht verliezen.³⁰³

Tijdens de revolutie van 1905 bleek de Russisch-Orthodoxe Kerk volgens *De Heraut* nauwelijks in staat om invloed uit te oefenen. lutherse kerkdiensten werden verstoord door revolutionaire groeperingen, gesteund door "sociaal-democratische" verenigingen. Winckel zag hierin een teken dat de kerk geen "olie op de bruisende wateren van de revolutie" wist te gieten. Hij verwachtte echter veel van de vrijere christelijke kerken en

³⁰⁰ Winckel, "Buitenland. Rusland. Toestand der Grieksche kerk en van het Russische volk", *De Heraut*, no. 791 (19 februari 1893), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840008:00001>.

³⁰¹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Toestand der Grieksche kerk en van het Russische volk", *De Heraut*, no. 791 (19 februari 1893), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840008:00001>.

³⁰² Kuyper, "Over de erkenning van den Doop.", *De Heraut*, no. 1009, (25 april 1897), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857069:00001>

³⁰³ Winckel, "Buitenland. Rusland.", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1391, (28 augustus 1903), p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883140:00001>.

sekten, en vertrouwde erop dat de Russische regering de revolutionaire geest kon bedwingen, mits gesteund door de belijders van Christus.³⁰⁴

6.5 Geestelijken

Over de Russisch-orthodoxe geestelijken wordt op verschillende manieren verslag gedaan. Ze worden doorgaans aangeduid als "popen". De eerste beschrijvingen waren positief: er waren priesters die de verspreiding van Bijbels steunden.³⁰⁵ Al snel volgde echter kritiek. De meeste geestelijken ontbrak het namelijk aan bijbelkennis,³⁰⁶ seminaries verkeerden in slechte staat en de kerk had moeite geschikte priesters te vinden. Dit stond in schril contrast met de hoge morele standaard van de Duits-Baltische lutherse predikanten.³⁰⁷

De geestelijkheid werd onderverdeeld in twee groepen: de zwarte geestelijkheid, bestaande uit monniken en bisschoppen, en de witte geestelijkheid, bestaande uit parochiepriesters. De popen, behorend tot de witte geestelijkheid, verzorgden de kerkdiensten en sacramenten, maar speelden slechts een beperkte pastorale rol.³⁰⁸ In tegenstelling tot de Rooms-Katholieke Kerk mochten Russisch-orthodoxe priesters trouwen en vormden zij vaak een priesterkaste.³⁰⁹ Hun traktement was echter ontoereikend, waardoor velen gedwongen waren een bijverdienste te zoeken. Een

³⁰⁴ Winckel, "Buitenland. Socialisten – rustverstoorders in Lutherse kerken", *De Heraut van de gereformeerde kerken in Nederland*, no. 1446 (24 september 1905), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001867039:00001>.

³⁰⁵ "Inwendige zending", *De Heraut*, no. 73 (4 mei 1879), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001848073:00001>.

³⁰⁶ Winckel, "Buitenland. Rusland.", *De Heraut*, no. 114 (15 februari 1880), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001881007:00001>.

³⁰⁷ Winckel, "Rusland. Waarom hielden overgangen van de Luthersche tot de Grieksche kerk op.", *De Heraut*, no. 779, (27 november 1892), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001854152:00001>.

³⁰⁸ Winckel, "Buitenland. Rusland. Russische kerkelijke toestanden.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1341 (13 september 1903), p.3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883090:00001>.

³⁰⁹ Winckel, "Uit het Oosten. Rome en de Grieksche Kerk", *De Heraut*, no. 513 (23 oktober 1887), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828043:00001>.

belangrijke bron van inkomsten was de verkoop van waskaarsen.³¹⁰ Volgens Winckel bepaalde de Heilige Synode dat plattelandspriesters een betere financiële positie verdienden, maar de praktijk bleef problematisch. Hoewel de bevolking priesters nodig had voor doop, huwelijk en uitvaart, waren de vergoedingen karig.³¹¹

Deze financiële afhankelijkheid leidde ook tot misbruik. Priesters waren berucht om hun geldzucht, wat weerspiegeld werd in uitdrukkingen zoals "ogen hebben als een pope" (uitzonderlijk begerig zijn)³¹² en "zij graaien van levenden en doden".³¹³ Ook een Russische vorst bekritiseerde de grote hoeveelheid feestdagen, die priesters aangrepen om extra inkomsten te genereren. Winckel noemde dat de vergoeding voor feestzegeningen zo lucratief was dat geestelijken de vieringen bewust in stand hielden, ondanks de overmatige alcoholconsumptie en de negatieve invloed op de zedelijkheid van de bevolking.³¹⁴ Sommige priesters speelden om financiële redenen in op het volksgeloof door bijvoorbeeld gebeden in een muts uit te spreken, waarna een boer de muts op zijn hoofd zette en het gebed over zijn zieke vrouw "uitschudde".³¹⁵

De geestelijkheid had echter niet enkel een negatieve reputatie. Een positief aspect was dat de Russische geestelijken voortkwamen uit de volksklasse en daardoor dicht bij de bevolking stonden dan in veel andere landen.³¹⁶ Toch bleef de dubbele rol van de geestelijkheid—enerzijds geestelijk leider, anderzijds afhankelijk van economische

³¹⁰ Winckel, "Uit het Oosten. Rome en de Grieksche Kerk", *De Heraut*, no. 513 (23 oktober 1887), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828043:00001>. Zie ook: Winckel, "Buitenland. Het Paaschfeest in Rusland.", *De Heraut*, no. 333 (11 mei 1884), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001836019:00001>.

³¹¹ Winckel, "Uit het Oosten. Rome en de Grieksche Kerk", *De Heraut*, no. 513 (23 oktober 1887), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828043:00001>.

³¹² Winckel, "Uit het Oosten. Rome en de Grieksche Kerk", no. 513 (23 oktober 1887), p. 4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001828043:00001>.

³¹³ Winckel, "Buitenland. Rusland.", *De Heraut*, no. 992 (27 december 1896), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857052:00001>.

³¹⁴ Winckel, "Buitenland. Rusland.", *De Heraut*, no. 992 (27 december 1896), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001857052:00001>.

³¹⁵ Winckel, "Buitenland. Rusland. Toestand der Grieksche kerk en van het Russische volk", *De Heraut*, no. 791 (19 februari 1893), p. 3-4, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001840008:00001>.

³¹⁶ Winckel, "Buitenland. Rusland. Pobedonoszeff", *De Heraut*, no. 1248 (1 december 1901), p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001864153:00001>.

belangen—een bron van kritiek.

6.6 Architectuur

Russisch-Orthodoxe kerken werden volgens Winckel doorgaans gekenmerkt door een rechthoekige vorm en vijf koepels, waarvan de grootste zich in het midden bevond. Deze koepels, vaak versierd met Griekse kruisen, waren verguld of levendig gekleurd. De interieurs waren rijkelijk versierd en centraal stond de iconostase, een beschilderde wand die het koor scheidde van het altaar, het "allerheiligste" deel van de kerk. De iconostase had drie deuren, waarvan de middelste, de Heilige Deur, exclusief toegankelijk was voor de geestelijkheid. Vrouwen mochten deze ruimte niet betreden.³¹⁷

Volgens dhr. Engelen, wiens verslag in *De Gids* verscheen en door Winckel werd aangehaald, weerspiegelden de imposante kerkgebouwen de macht en rijkdom van de Russisch-Orthodoxe Kerk. De Sint-Isaackathedraal in Sint-Petersburg, gebouwd tussen 1819 en 1858, werd genoemd als een van de meest indrukwekkende voorbeelden. De bouwkosten bedroegen bijna 20 miljoen gulden, en de iconostase was versierd met 33 levensgrote mozaïekafbeeldingen van heiligen. De massieve zuilen, gehouwen uit één stuk Fins graniet, waren technische hoogstandjes.³¹⁸

Ook de Kazan-kathedraal in Sint-Petersburg werd genoemd als een architectonisch meesterwerk, geïnspireerd door de Sint-Pietersbasiliek in Rome. De kathedraal werd omgeven door 136 zuilen, terwijl het interieur werd ondersteund door 56 zuilen van 12 meter hoog. Het overdadige gebruik van goud en weelderige decoraties droeg bij aan de grandeur van het gebouw.³¹⁹

³¹⁷ Winckel, "Buitenland. Rusland. Russische kerkelijke toestanden.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1341 (13 september 1903), p.3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883090:00001>.

³¹⁸ Winckel, "Buitenland. Rusland. Russische kerkelijke toestanden.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1341 (13 september 1903), p.3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883090:00001>.

³¹⁹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Russische kerkelijke toestanden.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1341 (13 september 1903), p.3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883090:00001>.

Een ander opvallend bouwwerk was de Kerk van de Verlosser in Moskou, gebouwd ter nagedachtenis aan de overwinning op Napoleon (1812-1814). De bouw van deze kerk, tussen 1837 en 1883, kostte ruim 192 miljoen gulden. Tijdens feestdagen werd het gebouw verlicht door 3700 kaarsen, wat de pracht en praal benadrukte.³²⁰

Winckel maakte echter een fout bij het beschrijven van een andere iconische kerk. Hij schreef dat een kerk in Moskou beroemd was vanwege haar ananassen- en uivormige koepels in exotische kleuren, en verbond dit ten onrechte aan de Kerk van de Verlosser.³²¹ Waarschijnlijk doelde hij op de Basiliuskathedraal, gebouwd in opdracht van Ivan de Verschrikkelijke in 1550. Volgens overleveringen liet Ivan de ogen van de architect uitsteken om te voorkomen dat hij ooit een nog indrukwekkender bouwwerk zou ontwerpen.³²²

6.7 Conclusie

De Heraut gaf haar lezers een uitgebreid beeld van de theologie, geloofspraktijk en architectuur van de Russisch-Orthodoxe Kerk. Theologisch werd de orthodoxe traditie door Abraham Kuyper en andere auteurs geanalyseerd vanuit een gereformeerd referentiekader. Hoewel Kuyper de geldigheid van de oosters-orthodoxe doop erkende en enige overeenkomsten in opvattingen bespeurde, werden de oosters-orthodoxe leer over wedergeboorte bij de doop, de praktijk van het Heilig Avondmaal en het afwijzen van het filioque als problematisch beschouwd. De oosterse-orthodoxie werd vaak neergezet als een traditie die onvoldoende nadruk legde op de directe gemeenschap met Christus en daardoor vatbaar was voor mysticisme en ritualisme.

³²⁰ Winckel, "Buitenland. Rusland. Russische kerkelijke toestanden.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1341 (13 september 1903), p.3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883090:00001>.

³²¹ Winckel, "Buitenland. Rusland. Russische kerkelijke toestanden.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1341 (13 september 1903), p.3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883090:00001>.

³²² Winckel, "Buitenland. Rusland. Russische kerkelijke toestanden.", *De Heraut van de gereformeerde kerken*, no. 1341 (13 september 1903), p.3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU04:001883090:00001>.

De geloofspraktijk en liturgie werden beschreven als diepgeworteld in de volkscultuur, met nadruk op visuele en rituele elementen. Russisch-orthodoxe kerkdiensten werden geprezen om hun esthetische en muzikale pracht. Men is echter kritisch op de beperkte rol van de prediking en de ontoegankelijkheid van de Kerk-Slavische taal voor de gemiddelde kerkganger.

Wat betreft de geestelijke toestand van de kerk en haar geestelijkheid was *De Heraut* uitgesproken negatief. De Russisch-Orthodoxe Kerk werd vaak als een 'dode kerk' gekarakteriseerd. Het Russisch-orthodoxe geloofsleven werd regelmatig omschreven als bijgelovig. De geestelijkheid had daarnaast onvoldoende theologische scholing en was economisch afhankelijk van kaarsenverkoop en kerkelijke handelingen. Zij maakten regelmatig misbruik van de bijgelovigheid van de bevolking om extra geld te verdienen. De priesters werden in veel gevallen afgeschilderd als corrupt en opportunistisch, hoewel ook werd erkend dat zij dichter bij de bevolking stonden dan in veel andere kerkelijke tradities.

De Russisch-orthodoxe architectuur werd door *De Heraut* met bewondering beschreven. De grote kathedralen van Sint-Petersburg en Moskou werden gepresenteerd als monumenten van nationale en religieuze trots, maar tegelijk als uitingen van een kerk die meer in uiterlijk vertoon dan in een vitaal geestelijk leven investeerde. De iconostase, als fysieke scheiding tussen priester en gemeente, werd gezien als een symbool van de afstand tussen geestelijkheid en gelovigen, een contrast met de gereformeerde traditie waarin de gemeenschap centraal stond.

Hoofdstuk 7 | Conclusie

Dit onderzoek had tot doel te achterhalen welk beeld het weekblad *De Heraut* tussen 1877 en 1907 schetste van de Russisch-Orthodoxe Kerk, in de kring rond Abraham Kuiper.

In de onderzoeksperiode groeide de belangstelling voor het onbekende Rusland in deze kring. Dit werd gevoed door drie factoren: revolutionaire spanningen in het Russische keizerrijk waar in de media en op straat over gesproken werd, de opkomst van nieuwe machtsblokken en de onbekendheid met de oosterse orthodoxie.

De berichtgeving in *De Heraut* over de Russisch-Orthodoxe Kerk, maar ook de reisverslagen van Henriëtte Kuiper en Abraham Kuiper, voorzagen in een behoefte om de Russische situatie te duiden.

1. Revolutionaire spanningen

De Heraut verklaarde de revolutionaire onrust in Rusland vanuit de opkomst van het nihilisme en socialisme, die zich verzetten tegen elk gezag, inclusief het goddelijke.

Het Russische keizerlijk gezag werkte nauw samen met de Russisch-Orthodoxe Kerk om de revolutie te beteugelen. Vaderland, tsaar, kerk en leger waren een heilige viereenheid, die niet ondermijnd mocht worden. Religieuze minderheden werden als een bedreiging van de nationale eenheid gezien. Lutheranen, rooms-katholieken, Armeniërs, oudgelovigen, stundisten en joden werden daarom vervolgd.

Hoewel *De Heraut* begrip toonde voor de wens van de Russische staat om stabiliteit en eenheid te bewaren, werd de instrumentalisering van de kerk bekritiseerd. De schrijvers achtte de vervolgingen niet als de oplossing voor het probleem. In plaats daarvan diende de Russisch-Orthodoxe Kerk zich te bekeren van haar geestelijke doodsheid, en zich te

verzetten tegen het werkelijke gevaar: het groeiende ongeloof.

Voor de vervolging van religieuze minderheden in Rusland kreeg veel aandacht in *De Heraut*. Dit werd vooral bekeken vanuit de thematiek 'verhouding kerk-staat', en 'gewetensvrijheid'. Beide waren actuele thema's in de kring rond Kuiper. Wat betreft de verhouding tussen kerk en staat: de kerken van Afscheiding en Doleantie hadden zich losgemaakt van de Nederlandse Hervormde Kerk, die naar hun overtuiging door staatsinvloed was afgeweken van de gereformeerde leer. De afkeer van een staatskerk weerklonk in de bijdragen van Winckel over de Russisch-Orthodoxe Kerk, evenals in Kuipers afwijzing van het ceasaropapisme.

Volgens *De Heraut* leidde een verstrengeling van kerk en staat tot een verlies van gewetensvrijheid. Dit zag men ook in Rusland gebeuren. Lutherse scholen werden benadeeld, ten opzicht van Russisch-orthodoxe staatscholen. Ook in Nederland was dit een thema. Denk aan de schoolstrijd.

De berichtgeving over de vervolging van religieuze minderheden was niet uniform. De lutheranen in de Baltische gebieden werden met sympathie bejegend, mede vanwege confessionele verwantschap. De vervolging van rooms-katholieken werd erkend, maar minder prominent becommentarieerd, terwijl zij met grotere vervolgingen te maken kregen. Ten aanzien van de stundisten klonk zelfs enig begrip voor de overheidsmaatregelen, uit vrees voor doperse invloeden. Ook richting joden was een ambivalente houding zichtbaar. De vervolgingen werden afgekeurd, maar wel vergezeld van de opmerking dat zij deze gedeeltelijk aan zichzelf te wijten hebben. De berichtgeving in *De Heraut* toonde aan hoe men zich ook in Nederland verhiel richting andere religieuze minderheden.

2. Nieuwe machtsblokken

In de onderzoeksperiode kwamen twee Europese machtsblokken tegenover elkaar te staan: de driebond (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Italië) en de Frans-Russische alliantie, waarin ook de paus een rol speelde. Dit had gevolgen voor buitenlandse invloeden in Rusland: Duitse elementen moesten verdwijnen. Het gaf een extra oorzaak voor de vervolging van lutheranen en stundisten, die vaak van Duitse afkomst waren.

Kuyper signaleerde een toenemende spanning tussen Rusland en het Westen. Hij voorzag een strijd tussen Germaanse en Slavische volken, evenals tussen protestantse, katholieke en orthodoxe kerken. De Russische expansiedrang en pogingen om het orthodoxe kerksysteem in Europa op te leggen, werden kritisch benaderd.

In een bijdrage van Winckel werd opmerkelijk veel aandacht besteed aan propaganda en desinformatie. Geruchten over religieuze vervolgingen en wetswijzigingen bleken soms onwaar. Winckel bekritiseerde zowel de Russische staatspropaganda als de Duitse kerkelijke pers, die bewust verkeerde informatie zou verspreiden. Deze bronkritiek illustreerde het streven van *De Heraut* naar betrouwbare verslaggeving.

3. Onbekendheid met de orthodoxie

De oosterse orthodoxie werd binnen de kring rond Kuyper erkend als een blinde vlek in het westerse bewustzijn, ondanks haar omvang binnen de wereldchristenheid. Daarom werd in *De Heraut* naast politieke en maatschappelijke beschouwingen ook uitgebreid bericht over kerkgeschiedenis, theologie, geloofspraktijk en architectuur.

Bastiaan van Schelven beschreef de Russische kerkgeschiedenis en positioneerde de orthodoxie als erfgenaam van het Byzantijnse christendom. Hij wees op de manipulatie van de kerk door de staat sinds Peter de Grote, wat leidde tot afname van vitaliteit en zelfstandigheid. In tegenstelling tot de volgens hem 'verder verbasterde' Rooms-

Katholieke Kerk, zag hij in de orthodoxie nog restanten van een zuiverder geloofsleven. Zijn beoordeling was sterk gereformeerd ingekleurd. Hij omschreef het Russisch-Orthodoxe kerksysteem als episcopaal-presbyteriaal. Een mix tussen de Rooms-Katholieke Kerk en gereformeerde kerken. Het systeem van de Russisch-Orthodoxe Kerk week echter fundamenteel af van het gereformeerde model met kerkenraden, classes en synoden.

Theologisch werd de kerk dubbel geduid. Enerzijds erkende men haar als authentieke kerk van Christus die de centrale geloofswaarheden als de Drie-eenheid, de verzoening en sacramenten bewaarde. Kuiper waardeerde de esthetiek van de eredienst, inclusief muziek en iconografie. Anderzijds werd kritiek geuit op de geringe rol van de prediking, het gebruik van kerkslavisch en de passieve rol van de gelovigen. De iconostase symboliseerde volgens *De Heraut* de kloof tussen geestelijkheid en gemeente, in contrast met de gereformeerde nadruk op de gemeenschap rondom het Woord. De persoonlijke relatie met Christus stond onvoldoende centraal. De kerk werd dan ook geregeld omschreven als een "dode kerk", beheerst door ritueel, mysticisme en bijgeloof.

Ook de geestelijkheid werd kritisch besproken. Men signaleerde een gebrek aan opleiding, economische afhankelijkheid van rituelen, en exploitatie van volksvroomheid. Tegelijk werd erkend dat Russische priesters dichterbij het volk stonden dan elders.

De kerkarchitectuur, zichtbaar in de kathedralen van Moskou en Sint-Petersburg, werd bewonderd. Tegelijk werd deze esthetiek geïnterpreteerd als façade voor geestelijk verval.

Fascinatie en afkeer gingen hand in hand.

Reflectie

De historische beeldvorming in *De Heraut* biedt niet alleen inzicht in negentiende-eeuwse kerkelijke verhoudingen, maar werpt ook licht op actuele kwesties. De verstrengeling tussen kerk en staat, destijds reeds als problematisch benoemd, manifesteerde zich opnieuw in de steun van patriarch Kirill voor de Russische inval in Oekraïne.

Thema's als gewetensvrijheid, de verstrengeling van kerk en nationale politiek, en de tendens tot russificatie blijven actueel. Ook in de Baltische staten en Polen, waar angst voor Russische overheersing toeneemt.

Opvallend is hoe uitvoerig *De Heraut* destijds berichtte over de politieke, culturele en kerkelijke situatie in Rusland, inclusief reflecties op denkers als Konstantin Pobedonostsev. Dit pleit ervoor om ook vandaag in kerkelijke media structurele aandacht te besteden aan ontwikkelingen binnen Rusland en de Russisch-Orthodoxe Kerk.

Bibliografie

Advantour. Alexander Nevsky Lavra. <https://www.advantour.com/russia/saint-petersburg/attractions/alexander-nevsky-lavra.htm>.

Ash, Lucy. *The Baton and the Cross: Russia's Church from pagans to Putin*. London: Icon Books, 2024.

Baumann, Fabian. *Patriarchs and Patriots: The Rise of Russian Nationalism, 1876–1914*. In *Dynasty Divided: A Family History of Russian and Ukrainian Nationalism*, 103. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2023. <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctv310vkrf.8>.

Bolier, Ruben. "Protestanten worden oosters-orthodox: 'Veel gemeenten missen eerbied en heiligheid'." *Reformatorisch Dagblad*, 10 oktober 2024. <https://www.rd.nl/artikel/1080583-protestanten-woorden-oosters-orthodox-veel-gemeenten-missen-eeerbied-en-heiligheid>.

Bratt, James D. *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans, 2013.

Byrnes, Robert F. *Pobedonostsev: His Life and Thought*. Bloomington: Indiana University Press, 1968. <https://muse.jhu.edu/book/94925>.

Diec, Joachim. "The Understanding of Human Rights in the Neo-Eurasianist Doctrine."

Politeja, no. 71 (2021): 118. <https://www.jstor.org/stable/27107224>.

Encyclopaedia Britannica. "Nihilism." <https://www.britannica.com/topic/nihilism>.

Figes, Orlando. *Tragedie van een volk*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2013. (e-book)

Freeze, Gregory L. "Konstantin Pobedonostsev: Law, Religion, and Russian Conservatism."

In *Law and Christian Tradition in Modern Russia*, edited by Paul W. Werth. New York:

Routledge, 2022.

Grosheide, F.W. "Bastiaan van Schelven." In *Christelijke Encyclopedie*. Kampen: J.H. Kok,

1926. <https://www.ensie.nl/christelijke-encyclopedie/bastiaan-van-schelven>.

Harinck, George. *Aan het roer staat het hart: reis om de oude wereldzee in het voetspoor*

van Abraham Kuyper. Amsterdam: Prometheus, Bert Bakker, 2015. (e-book)

Hillis, Faith. "The 'Franco-Russian Marseillaise': International Exchange and the Making of

Antiliberal Politics in Fin de Siècle France." *The Journal of Modern History* 89, no. 1 (Maart

2017). <https://doi.org/10.1086/690124>.

Historisch Documentatiecentrum Vrije Universiteit Amsterdam. *Bibliografie van*

Nederlandse Protestantse Periodieken (BNPP), no. 4118.

<https://bnpp.hdc.vu.nl/catalog/4118>.

Hoogenbirk, A.J. Diverse artikelen in *De Heraut* (1877-1907).

Houtman, Wim. "Wat gereformeerden van het oosters-orthodoxe geloof kunnen leren."

Nederlands Dagblad, 3 april 2019. <https://www.nd.nl/geloof/geloof/531159/wat-gereformeerden-van-het-oosters-orthodoxe-geloof-kunnen-leren>.

Jong, Klaas-Willem de. "Oorspronkelijke elementen in Kuypers 'Onze Eeredienst'."

Jaarboek voor liturgieonderzoek 13 (1997): 67-91.

Jones, Barry. "Pobedonostsev." In *Dictionary of World Biography*, 10th ed., 734. Canberra:

ANU Press, 2025. <http://www.jstor.org/stable/jj.27024370.20>.

Kasekamp, Andres. *A History of the Baltic States*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire:

Palgrave Macmillan, 2010.

Kraan, R.G.K. *Ons Tijdschrift 1896-1914: Een literair-historisch onderzoek*. Groningen: J.B.

Wolters, 1962.

KRO-NCRV. "Patriarch Kirill van Moskou: 'duistere krachten bedreigen Roes'." 28 februari

2022. <https://kro-ncrv.nl/patriarch-kirill-van-moskou-duistere-krachten-bedreigen-roes>.

Kuyper, Abraham. *Brieven uit Rusland*. Zwolle: Firma H. Tulp, 1905.

——. *Om de Oude Wereldzee*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1907.

——. *Onze Eeredienst*. Kampen: J.H. Kok, 1911.

——. Diverse artikelen in *De Heraut* (1877-1907).

Malzew, Alexei Petrowitsch. *Die Liturgien der Orthodox-Katholischen Kirche des Morgenlandes*. 3e Auflage. Berlin, 1902.

Merridale, Catherine. *Het kremlin, een politieke en culturele geschiedenis*. Amsterdam, Nieuw Amsterdam, 2014.

Meyendorff, Jean. *De Orthodoxe Kerk: Verleden en Heden*. Roermond - Maaseik: J.J. Romen & Zonen Uitgevers, 1964.

Noorland, Nathan. *Dooperkenning door de Russisch-Orthodoxe Kerk in Nederland (patriarchaat Moskou)*. Bachelorafstudeeronderzoek, Christelijke Hogeschool Ede, 2019.

Packard, Laurence B. "Russia and the Dual Alliance." *The American Historical Review* 25, no. 3 (1920). <https://doi.org/10.2307/1836878>.

Petrov, K. "'Strike Out, Right and Left!': A Conceptual-Historical Analysis of 1860s Russian Nihilism and Its Notion of Negation." *Studies in East European Thought* 71 (2019): 73-74. <https://doi.org/10.1007/s11212-019-09319-4>.

Plakans, Andrejs. "Statehood in Troubled Times, 1905-1940." In *A Concise History of the Baltic States*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Polonsky, Antony. "The Position of the Jews in the Tsarist Empire, 1881-1905." In *The Jews in Poland and Russia: Volume II: 1881 to 1914*, 13. Liverpool: Liverpool University Press, 2010.

Schlebusch, J.A. "Democrat or Traditionalist? The Epistemology behind Groen van Prinsterer's Notion of Political Authority." *Journal for Christian Scholarship* (2020): 114-115, 120-124. <https://pubs.ufs.ac.za/index.php/tcw/article/view/527/482>.

Schelven, Bastiaan van. Diverse artikelen in *De Heraut* (1877-1907).

Schoonderwoerd, Richard van. "A.J. Hoogenbirk." *Lexicon van de jeugdliteratuur* (1982-2014). https://www.dbnl.org/tekst/coil001lexi01_01/lvdj00450.php.

Snel, Johan. *Abraham Kuyper, een leven in de journalistiek: een alternatieve biografie*. Amsterdam: Boom, 2023.

———. *De zeven levens van Abraham Kuyper: Portret van een ongrijpbaar staatsman*. Amsterdam: Prometheus, 2020.

Van Bekkum, K. "Brochure over Oosters- en Oriëntaals-Orthodoxe kerken." *De Waarheidsvriend*, 5 mei 2022. <https://gereformeerdebond.nl/de->

[waarheidsvriend/artikelen/brochure-over-oosters-en-orientaals-orthodoxe-kerken/](#).

Van den Akker, Nico, en Petter Nissen. *Wegen en dwarswegen – Tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen*. Amsterdam: Boom, 2009.

Van Genderen, J. *Simon van Velzen: Amsterdam 1809 – Kampen 1896*. Kamper Miniaturen I. Kampen: Vereniging van Oud-Studenten van de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 1999.

White, James M. "Russian Orthodox Monasticism in Riga Diocese, 1881–1917." *Canadian Slavonic Papers* (2020). <https://doi.org/10.1080/00085006.2020.1786619>.

Winckel, W.F.A. *Gods leidingen op mijn weg*. Amsterdam: W. Kirchner, 1902.

———. Diverse artikelen in *De Heraut* (1877–1907).

Wortman, Richard. *Russian Monarchy: Representation and Rule*. Boston: Academic Studies Press, 2013. <https://doi.org/10.2307/j.ctt21h4wbq>.

Zygar, Mikhail. "The Man Behind Putin's Warped View of History." *The New York Times*, 19 september 2023. <https://www.nytimes.com/2023/09/19/opinion/putin-russia-medinsky.html>.

Dankwoord

Het schrijven van deze masterthesis begon anders dan verwacht. Kort na de start werd mijn lieve vrouw Lianne ernstig ziek; zij bleek Acute Leukemie te hebben. In zulke momenten wordt duidelijk wat er werkelijk toe doet. Niet een studie of carrière, maar de mensen om wie je het meeste geeft. In mijn geval: Lianne en onze dochter Sifra. Het is de belangrijkste les die ik tijdens dit onderzoek heb geleerd.

In het bijzonder wil ik prof. dr. George Harinck danken voor zijn betrokkenheid en de ruimte die hij mij gaf om de studie tijdelijk neer te leggen en mij te richten op wat nodig was.

Mijn oprechte dank gaat ook uit naar Carolien Abels, onze buurvrouw in Woerden, die met grote toewijding en zorg meerdere keren per week bijsprong in het huishouden en de zorg voor onze dochter Sifra op zich nam. Haar praktische hulp én aanmoediging om het studeren weer op te pakken, hebben er voor gezorgd dat ik weer ben begonnen.

Ook ben ik dankbaar voor mijn schoonmoeder, Joke de Geus, die wekelijks op Sifra paste, en voor Nen en Aart de Vink, bij wie Sifra gedurende enkele maanden elke week een dag mocht zijn, zodat ik op het kantoor van hun bedrijf in alle rust kon werken aan dit onderzoek.

Mijn ouders, Rianne en Arjan Noorland. In jullie veilige bedding is het vuur ontstoken voor boeken en kerkgeschiedenis.

De protestantse gemeente van Nieuwerbrug en de hervormde gemeenten van Goudriaan en Ottoland, ben ik erkentelijk voor het regelmatig gegunde studieverlof. In Nieuwerbrug

keek het portret van Abraham Kuyper mij elke week aansporend en bemoedigend aan in de consistorie.

Een speciaal woord van dank gaat ook uit naar Sijmen Hijkoop, koster van de Lutherse Kerk in Woerden en mijn bonusopa, die de eenzaamheid van het studeren regelmatig kwam doorbreken voor een goede kop koffie, lekkere koek en gezellig gesprek.

De gastvrijheid van de benedictijner broeders van De Slangenburg te Doetinchem heeft mij in januari 2025 een week van stilte en concentratie geschonken om meters te maken met dit onderzoek. Het was een weldadige zegen in een roerige tijd.

Medestudenten Jelle Bakker en Jacob Jan van Rijs wil ik bedanken voor de vele inspirerende gesprekken, het samen studeren en hun bereidheid om mee te lezen. Ook ben ik dankbaar voor Aart Nederveen, waarde vriend en meelezer, voor zijn betrokkenheid. Mijn dank gaat tevens uit naar dr. Dmytro Bintsarovskiy, tweede begeleider, voor zijn waardevolle suggesties.

Zonder deze mensen was deze scriptie niet geworden wat zij nu is. Het is in verbondenheid met hen dat dit werk tot stand kwam.

